

ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Гришук В.К.

СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

Навчальний посібник

Львів
2012

ББК 67
УДК 340
Г85

Рекомендовано до друку Вченою радою
Львівського державного університету внутрішніх справ
(*протокол № 2 від 26 жовтня 2011 р.*)

Рецензенти:

Мельничук Н.Ю., професор кафедри загальної теорії
держави і права ЛьвДУВС, доктор юридичних наук;

Бліхар В.С., доцент кафедри філософії і політології
ЛьвДУВС.

Грищук В.К.

Г85 Соціальна відповідальність: навчальний по-
сібник. – Львів: Львівський державний універ-
ситет внутрішніх справ, 2012. – 152 с.

ISBN 978-611-511-094-0

**ББК 67
УДК 340**

ISBN 978-611-511-094-0

© Грищук В.К., 2012
© Львівський державний університет
внутрішніх справ, 2012

ЗМІСТ

Вступ	4
1. Загальнофілософські підходи до визначення поняття соціальної відповідальності.....	6
2. Види соціальної відповідальності	53
3. Підстави соціальної відповідальності	61
4. Свобода волі як онтологічна основа фактичної підстави соціальної відповідальності.....	71
5. Стадії соціальної відповідальності.....	120
6. Принципи соціальної відповідальності	126
Висновки.....	135

ВСТУП

Сучасний стан розвитку української державності характеризується складністю, неоднозначністю, а в ряді випадків і суперечливістю, що зумовлено низкою факторів суб'єктивного і об'єктивного характеру як внутрішніх, так і зовнішніх.

Успіх реформаційних процесів значною мірою залежить від наявності ефективного суспільного механізму регулювання і забезпечення порядку загалом і правопорядку зокрема. Відомо, що будь-які соціальні проекти мають найбільший шанс на успіх за умови їх належного наукового забезпечення.

Ситуація, що склалася, свідчить на користь необхідності наукового осмислення комплексу проблем соціальної відповідальності.

Предмет цього дослідження обмежений проблематикою загальних підходів до розуміння поняття, видів, підстав, форм, стадій реалізації та принципів соціальної відповідальності. Аналіз окресленої проблематики ґрунтується на якомого більшому узагальненні, посиланні на праці вітчизняних та зарубіжних науковців з тим, щоб дати можливість читачеві творчо осмислити їх погляди, зробити власні висновки щодо їх продуктивності, запропонувати своє розуміння, бачення розв'язання назрілих наукових проблем. Зрозуміло, що автор при цьому не ставив за мету всезагальний огляд наявної літератури з цієї проблематики, а лише ту

її частину, яка є найдоступнішою. При посилянні чи цитуванні авторів у тексті їх імена та по батькові на українську мову не перекладалися. Прізвища авторів подані українською мовою відповідно до їх звучання іноземною мовою.

Даний навчальний посібник підготовлений для студентів освітньо-кваліфікаційного рівня «магістр» з курсів «Проблеми теорії держави і права» та «Проблеми філософії права», а також для аспірантів юридичного факультету.

1. ЗАГАЛЬНОФІЛОСОФСЬКІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Соціальна відповідальність є тим фундаментом, на якому розбудована вся система відносин у суспільстві. В цьому випадку вона виступає невід'ємним елементом у макросистемі людина-держава-суспільство.

Людина, усвідомлюючи свою відокремленість від світового життя, розмірковуючи над проблемами свободи, відповідальності, сенсу життя, змушена постійно відчувати протиріччя між суцим і належним, зіставляти, порівнювати, живучи не просто в онтологічному континуумі «природа-соціум», а в культурі, з неминучістю подекуди впадає в дисонансний стан розладу зі світовим порядком і самим собою. Хоч люди за своєю суттю і прагнуть до **порядку**, зазначеного в Книзі правителя області Шан, однак своїми діями вони породжують **безлад**¹. Категорії «**порядок**» і «**безлад**» є антиподами, і водночас – парними категоріями, які перебувають між собою в кореляції – взаємозв'язку, взаємозалежності. Тут можна спостерігати своєрідний прояв на рівні соціуму **двох законів термодинаміки**: кожна складна соціальна структура прагне до самозбереження, зокрема, через упорядкування суспільних відносин, а з іншого боку – кожна складна соціальна структура тяжіє до розпаду, дезінтеграції, зокрема,

¹ Философия права. Хрестоматия / под ред. Н.И.Панова; сост.: Н.И. Панов, В.А. Бачинин, А.Д. Святоцкий. – К.: Ин Юре, 2002. – С. 92.

через розрив унормованих соціальних зв'язків. Для прикладу можна згадати Римську імперію, Київську Русь, Югославію, Чехословаччину, СРСР. Таким чином, розширення сфери порядку посилює тенденцію інтеграції соціуму, звужує сферу безчинств. І навпаки – розширення безладу веде до знівелювання порядку та до дезінтеграції соціуму. Тут маємо справу зі своєрідним проявом закону єдності і боротьби суперечностей. Позитивний результат такої єдності і боротьби значною мірою залежить від рівня розвитку соціального нормативного комплексу і наявності ефективного соціального механізму забезпечення контролю за додержанням нормативних приписів та невідворотності відповідальності за їх порушення.

Людське щоденне суспільне буття, таким чином, на подібному рівні пов'язане з необхідністю цивілізованого формування, гармонізації відносин всіх учасників такого багатопланового, різнорівневого соціуму з метою забезпечення його життєздатності, стабільного і прогресивного розвитку. Встановлення ж норм відносин об'єктивно вимагає соціального контролю за їх дотриманням. Саме тут, зокрема, бере свій початок вчення про свободу людини, її межі, визначені суспільним нормативним комплексом, а також про відповідальність людини як позитивну, так і ретроспективну, про відповідальність всіх суб'єктів суспільних відносин. Тим самим, відповідальність виступає вагомим інструментом у механізмі соціального контролю, забезпечуючи відповідною мірою його ефективність.

Ефективний соціальний контроль, заснований на загальнолюдських цінностях гуманності, демократичності, справедливості, законності і неухильного дотримання, забезпечення прав людини, є невід'ємною рисою незалежної демократичної соціальної правової держави громадянського суспільства, на шлях розбудови яких стала Україна.

Немає жодного виду суспільно значимої діяльності, яка б тією чи іншою мірою не пов'язувалася із відповідальністю, чи **реальною**, чи **потенційною**. Під **реальною** відповідальністю слід розуміти відповідальність в особистісному плані – реальні вчинки людини, що узгоджені з вимогами соціальних норм, а в соціальному плані – негативні наслідки для людини, що настають внаслідок неузгодженості її вчинків з вимогами соціальних норм. Натомість під **потенційною** відповідальністю в соціальному плані – наявність дієвого механізму соціального контролю, здатного забезпечити притягнення кожного винного до відповідного виду соціальної відповідальності у випадках порушення ним приписів соціальних норм, а в особистісному – усвідомлення людиною можливості відповідальності за наслідки особистої діяльності.

Проблема відповідальності у її багатоаспектності – громадянина перед державою, держави перед громадянином та відповідальності особи за свої вчинки перебувала у полі зацікавлення видатних філософів, починаючи з античності. У працях «Держава»¹, «Закони»², «Політика»³ Платон осмислював відповідальність як таку, що являє собою моральний обов'язок перед державою, формуванню якого сприяють етичне виховання та філософські роздуми, як стан, котрий відповідає внутрішнім переконанням людини, її моральним якостям, уявленням щодо справедливості. Він трактував окреслені властивості як прояв доброчинності, притаманної кожному громадянину й відомої йому з досвітнього буття.

¹ Платон. Государство / Платон; [пер. с древнегреч. А.Н. Егунов] // Платон. Сочинения: в 3 т. – М.: Мысль, 1971. – Т. 3 – С. 89–454.

² Платон. Законы / Платон; [пер. с древнегреч. А. Н. Егунов] // Платон. Государство. Законы. Политика. – М.: Мысль, 1998 – С. 385–716.

³ Платон. Политика / Платон; [пер. с дрвнегреч. С.Я. Шейнман-Топштейн] // Платон. Государство. Законы. Политика. – М.: Мысль, 1998. – С. 717–797.

Відповідальність перед законом співвідноситься у філософа з відповідальністю перед державою, яка відповідальна за добробут громадян. Саме так Платон бачив площину проблематики соціальної відповідальності.

У цьому контексті Платон осмислює відповідальність у двох аспектах: громадянин – відповідальний перед державою, а держава – перед громадянином. Людина відповідальна перед державою, що являє собою космос, в якому панує найвища доброчесність – справедливість, існування якої уможливорюється шляхом виховання у громадян почуття відповідальності¹.

Відповідальність осмислюється у працях Платона і як така, що має подвійний характер у розумінні **моральної відповідальності** та **відповідальності перед законом**, котра трансформується у відповідальність за його порушення. Відтак йдеться про **два аспекти – позитивний** (моральна відповідальність перед суспільством, державою) та **негативний** (відповідальність, що її людина зазнає у випадку порушення встановлених норм²).

Платон розглядав закон як такий, що у найдавніші часи сприяв родинному єднанню, а пізніше, усунувши розбіжності у поглядах на справедливість, корисливість, шкідливість, честь і безчестя, виконав функцію консолідації суспільства.

У праці Платона «Протагор» наводяться міркування щодо індивідуальної відповідальності, які ґрунтують-

¹ Платон. Государство. – С. 89–102.

² Платон. Георгий / Платон; [пер. с древнегреч. С. Маркиш] // Платон. Сочинения: в 3 т. – М.: Мысль, 1968. – Т. 1. – С. 257–365; Платон. Протагор / Платон; [пер. с древнегреч. Вл. С. Соловьев] // Платон. Сочинения: в 3 т. – М.: Мысль, 1968. – Т. 1. – С. 189–253; Платон. Законы / Платон; [пер. с древнегреч. А.Н. Егунов] // Платон. Государство. Законы. Политик. – М.: Мысль, 1998 – С. 385–716.

ся на переконаннях софістів щодо права вибору та вирішального значення отриманої людиною освіти¹.

Вчинення злочину, вважає Протагор, не відбувається автономно й перш за все є свідченням відсутності морального багажу, який повинен здобуватися у процесі навчання власними силами. Якщо ж людина не доклала зусиль до морального самовдосконалення, то це її власний вибір, а тому й відповідальність за вчинки покладається саме на неї.

Осмислюючи відповідальність як моральне почуття, Протагор обстоює думку щодо необхідності його прищеплення людині шляхом навчання, яке він вважає необхідною умовою отримання знань та формування моральності як найвищої доброчесності².

У діалозі «Протагор», у контексті дискусії щодо морального самовдосконалення, в якій Сократ переконує, що навчити доброчесності неможливо, а Протагор висловлює протилежну думку, відповідальність у кінцевому результаті виступає як така, що набувається шляхом морального самовдосконалення та навчання за наявності бажання та усвідомлення людиною необхідності здобуття знання.

У згадуваному діалозі актуалізуються проблема **відповідальності як багатоаспектного явища**. Зокрема, Сократ розмірковує про відповідальність філософів перед молоддю, суддів перед законом і державою, а також потребу сприйняття людиною морально усвідомленої здатності приймати відповідальність³.

¹ Платон. Протагор. – С. 207–212.

² Платон. Протагор. – С. 206–210.

³ Платон. Апология Сократа / Платон; [пер. с древнегреч. М.С. Соловьев] // Платон. Сочинения: в 3 т. – М., 1968. – Т. 1. – С. 109–112; Платон. Георгий / Платон; [пер. с древнегреч. С. Маркиш] // Платон. Сочинения: в 3 т. – М.: Мысль, 1968. – Т. 1. – С. 340–341.

Людина, яка уникла відповідальності, вважає Сократ, почуваться набагато гірше, аніж та, котра її зазнала, оскільки така особа не в змозі позбутися страждань та мук совісті, котрі є засобом утримання душі від зла, якщо вона є нерозумною та нечестивою, позаяк після непокараного зла йде більше за обсягом зло, потім – наступне і таким чином – до безкінечності¹.

Платон, наголошуючи на особистій відповідальності перед суспільством та державою, стверджував, що вона пов'язана зі знанням істини, доброчесності, реалізацією громадянських якостей, несхитним дотриманням принципів співжиття. Це відповідальність не вроджена, а набута у процесі навчання та виховання, пов'язана з формуванням у громадянина моральної свідомості, притаманної лише людям як таким, що, маючи розум, котрий гармонізує усі бажання та прагнення, займає особливе становище серед інших земних істот.

У «Тимей» та багатьох інших працях Платона² звучать міфологічні мотиви, в тому числі й щодо відповідальності, якої зазнає суспільство за вчинення злочину котримось з громадян. Ці введені у твори міфоеlementи, що побудовані на пануючих у давньому світогляді уявленнях щодо хтонічної сили землі, мають як філософські, так і літературні аналоги. Наприклад, події, що розгортаються в трагедії Софокла «Цар Едіп», розпочинаються з епізоду, з якого стає зрозумілим, що у Фівах розпочався голод через те, що на його території перебував злочинець. Плутарх у своїх історичних описах розповідав про

¹ Платон. Протагор. – С. 206–208, 342.

² Платон. Тимей / Платон; [пер. с древнегреч. С. С. Аверинцев] // Платон. Сочинения: в 3 т. – М.: Мысль, 1971. – Т. 3. – Ч. 1. – С. 455–541.; Платон. Красил / Платон; [пер. с древнегреч. Т.В. Васильев] // Платон. Сочинения: в 3 т. – М.: Мысль, 1968. – Т. 1. – С. 413–491; Платон. Георгий. – С. 257–365.

те, як римляни вважали, що в них розпочався голод через перебування у місті злочинців¹.

Демосфен у проголошеній в суді промові «Проти Аристократа» посилався на давні звичаї, згідно з якими вбивця не мав права ступити на землю, оскільки вважалося, що це могло призвести до голодомору².

Соціальний реформатор та філософ Солон у своїх зверненнях до народу нагадував, що за вчинений окремою особою злочин відповідальність лягає на плечі усіх громадян³. Такі ж приклади наведені в Есхіла, Арістотеля, Гесіода та ін.^{4*}.

Арістотель, звертаючись до теми відповідальності осмислює її у контексті проблематики взаємостосунків держави та громадянина. У його праці «Політика» держава виступає як об'єднання вільних громадян, що є «відносним цілим», повноцінне функціонування якого пов'язане персонально з кожним із громадян⁵.

¹ Плутарх. Тесей и Ромул / Плутарх // Плутарх. Сравнительные жизнеописания / сост. Н.И. Ефименко. – Владивосток: Изд-во Дальневост. ун-та, 1989. – С. 11–72; Софокл. Царь Эдип. // Софокл. Трагедии / Софокл; пер. с древнегреч. С. Шервинского; под общ. ред. С. Аверинцева, С. Апта, М. Гаспарова, А. Тахо-Годи, С. Шервинского, В. Ярхо. – М.: Худож. лит-ра, 1988. – С. 31–94.

² Демосфен. Против Аристократа / Демосфен // Демосфен. Речи: в 3 т. / отв. ред.: Е.С. Голубцова, Л.П. Маринович, Э.Д. Фролов. – М.: Памятники исторической мысли, 1994. – Т. 1. – С. 161–232.

³ Див.: Томсон Дж. Исследования по истории древнегреческого общества. – Т. II. Первые философы / Дж. Томсон; пер. с англ.; общ. ред. А.Ф. Лосева. – М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1959. – С. 221.

⁴ Гесиод. Работы и дни / Гесиод // Эллинские поэты в переводах В.В. Вересаева; под общ. ред. С. Апта, М. Грабарь-Пассек, Ф. Петровского, А. Тахо-Годи, С. Шервинского. – М.: Гос. изд-во худ. лит-ры, 1963. – С. 149; Эсхил. Орестея: трилогия / Эсхил // Эсхил. Трагедии; [пер. Вяч. Иванова]. – М.: Наука, 1989. – С. 76–195.

*Пізніше, у ХХ ст., ці мотиви знайшли відображення в екзистенційній літературі, зокрема у драмі Ж.-П. Сартра «Мухи» та у романі А. Камю «Чума».

⁵ Арістотель. Політика / Арістотель; [пер. з давньогрецьк. О. Кислюк]. – К.: Основи, 2003. – С. 66–68.

В Арістотеля, на відміну від Платона, який розглядає земне покарання як таке, що супроводжується потойбічним, наголошується на відповідальності за порушення норм права. Тоді як Платон осмислює несправедливість у широкому розумінні, Арістотель розрізняє несправедливе як абстракцію та конкретний несправедливий вчинок¹. Наголошуючи на різниці між діями та вчинками, підставою відповідальності філософ вважає саме вчинки. Усі **істоти** у світі, стверджує він, **виконують дії** – лише **людина здійснює вчинки**, які у разі порушення закону характеризуються як протизаконні.

Арістотель, так само, як і Піфагор, котрий підгрунтю відповідальності вбачав у здатності людини здійснювати вибір, наголошує на понятті вільного вибору. Однак, не заперечуючи, що свобода вибору може обмежуватись, філософ, хоча й вважає людину «підгрунтям своїх вчинків», зауважує, що це «підгрунтя не пасивне»². Стверджуючи, що в основі вчинків людини лежать воля та свідомий вибір, а здійснюються вони на основі прийнятого рішення, Арістотель, тим не менш, погоджується, що свобода вибору може обмежуватися. Він не заперечує існування так званих підневільних учинків, тобто таких, що здійснюються поза волею людини. Однак до них Арістотель не зараховує вчинків «неусвідомлених», як-от, наприклад, учинення злочину у стані сп'яніння. Він стверджує, що п'яний вчиняє погані вчинки в невіданні, тобто не усвідомлюючи того, що чинить. Однак це свідомо вибрана неусвідомленість. Зловживаючи алкоголем, людина знає, чим це

¹ Арістотель. Никомахова етика / Арістотель; [пер. Т.А. Миллер] // Етика / Арістотель. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА, 2006. – С. 147.

² Арістотель. Никомахова етика / Арістотель; [пер. Н.В. Брагинская] // Етика / Арістотель. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА, 2006. – С. 144, 146–148.

загрожує, і в даному випадку йдеться про поведінку, за яку індивід несе повну відповідальність¹.

У середньовічній філософії поняття відповідальності осмислюється крізь призму теоцентризму. Філософ та юрист Тертуліан в «Апології» розмірковує щодо відповідальності за переступ абсолютно справедливого природного закону (законів природи), а також порушення Божих заповідей, які вперше були проголошені Адаму та Єві в Раю, а пізніше передані язичникам через Мойсея. Відповідальність за порушення закону Тертуліан розглядає в контексті міркувань стосовно Старого Завіту як такого, що втратив першість після проголошення Нового Закону. У цих параметрах джерелом відповідальності виступає здатність душі бути активною діяльною силою та право здійснювати особою свій вибір, а підставою для відповідальності стає порушення укладених людьми законів, що відповідають **Божим заповідям**².

Августин, вважаючи, що людина здатна обирати між злом і добром, осмислював проблему у двох аспектах – на тлі уявлень щодо «граду» земного й небесного. «Град земний» Августин розглядав як земний світ з недосконалими законами на відміну від «граду небесного», у якому панує абсолютна справедливість. Втім, наголошував Августин, недосконалість законів, що панують у «граді земному», не знімає відповідальності за їхнє порушення. Саме у такий спосіб Августин розв'язував проблему відповідальності на перетині двох світів – «граду земного» та «граду небесного»³.

¹ Гусейнов А.А. Этика Аристотеля / А.А. Гусейнов. – М.: Знание, 1984. – С. 125.

² Тертуллиан. Апология / Тертуллиан. – М.: ООО «Изд-во АСТ»; СПб: «Северо-Запад Пресс», 2004. – С. 105–106.

³ Августин Аврелий Блаженный. О граде Божием: книги XIV–XXII / Блаженный Августин; [сост. и подг. текста к печати С.И. Еремеев]. – СПб.: Алтея; К.: УЦИММ-Пресс, 1998. – С. 24–25. – (Творения: в 4 т. / Блаженный Августин; Т. 4).

У міркуваннях іншого середньовічного філософа – Оригена – відповідальність впливає зі здатності людини до самовдосконалення через любов. Ориген наголошує на тому, що саме любов до Бога породжує в людині почуття відповідальності, однак водночас, спонукаючи її до здійснення вибору, примушує зазнавати втрат у тому випадку, якщо цей вибір виявився хибним. Проте суть справи, вважав Ориген, полягає не в тому, щоб шляхом насилля змусити людину зазнати втрат, а у тому, щоб вона сама усвідомила потребу їх відчутти, а відчувши, зрозуміла б, що вони сприяли її духовному зміцненню. У цьому розумінні Ориген підійшов до осмислення відповідальності як до добровільного поруху щодо самовдосконалення¹.

Середньовічний теолог Григорій Неокесарійський розмірковував: людина не народжується з почуттям відповідальності, а набуває його, якщо має віру в Господа. Саме ця віра дає можливість християнинові відчутти відповідальність, однак водночас і зобов'язує його зазнати відповідальності у тому випадку, якщо його дії не відповідатимуть Закону Божому².

Людина, на думку Григорія Неокесарійського, не може відчутти відповідальності без віри, а, маючи в серці віру, стає відповідальною не лише перед Богом, а й перед людьми як творіннями Божими. Однак, будучи відповідальною перед Богом, вона зобов'язана зрозуміти, що, перемагаючи пристрасті свої, перемагає їх не лише в ім'я Господнє, а й заради себе. Людині, вважає Григорій Неокесарійський, дарована здатність вибирати між добром і злом, від чого й залежить міра її відповідальності у ви-

¹ Ориген. О началах / Ориген [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://krotov.info/acts/03/1/origen_18.htm

² Григорий Неокесарийский: [Електронний ресурс] / Григорий Неокесарийский. – Режим доступу: http://www.orthlib.ru/Gregory_Neokes/christm.html

падку неправильного вибору. Людина, наголошує у цьому контексті Григорій Неокесарійський, повинна зрозуміти, що посягання на ближніх означатиме посягання на власне життя, а посягання на власне життя означатиме й посягання на життя інших¹.

Григорій Неокесарійський вважав, що людина не може жити, не підпадаючи під відповідальність, оскільки остання дає можливість вчасно знешкоджувати хибні порухи душі та недоліки характеру. Якщо ж їх належним чином не виправляти, то людина може стати настільки грішною, що вже й не зможе виправитися й отримати душевне зцілення. Тому належить, вважав філософ, зрозуміти, що від себе втекти неможливо, а від Бога тим паче й відтак вчасно покаятись, зазнати осуду, прийняти його і йти далі з усвідомленням того, що отримано досвід на складному духовному шляху самовдосконалення. Почуття відповідальності, зазначив він, допомагає слуг диявольських знищувати й до них у прислугу не потрапляти, а навпаки примусити не лише про диявольські спокуси забути, а й їх викоріненню посприяти для того, щоб очистити світ й привнести у нього правду в служіння Господу, який світ створив не для того, щоб він (світ цей) у розпорядження диявола потрапив, а на радість людям був, які Господу поклоняються. Тому, вважав Григорій Неокесарійський, світ цей у чужих руках не повинен бути, а треба його відвойовувати від тих, хто Господу служити не захотів, а дияволу прислужуючи, став себе господарем почувати на землі, яка не належить йому і не повинна йому належати, оскільки не має він права володіти тим, що не для нього створено, а для слуг Господніх, тому не повинен він піддаватися утискам брехунів, мисливців за легкою

¹ Григорий Неокесарийский: [Електронний ресурс] / Григорий Неокесарийский. – Режим доступу: <http://predanie.ru/lib/book/read/67524/>

здобиччю, лиходіїв, а повинен їм спротив учинити, гідний слуги Божого, і показати їм, що це він тут – однак не хазяїн, а головуючий, оскільки Бог збереже його лише тоді, коли і осудить, і простить, і покорі навчить, але не ворогам своїм, а Богу, який дарував життя не лише йому, а й сім'ї й дітям його. Тому служити Йому треба, а нелюдів на кіл їх гордині насаджувати і усвідомлення їм того давати, що вони бруд і відступники і не своє місце посідають.

Ескандер вважав: якщо вчасно людину не зупинити, то вона у своїй безвідповідальності згодом стане некерованою, диявол її осідлає і перетворить на грішника у пошуках нових гріхів йому на втіху. До образу грішника як коня, осідланого дияволом, звертався не лише Ескандер, а й Еріугена¹. В образотворчому мистецтві злочинець нерідко зображався як кінь з вершником в образі сатани. Якщо ж людина, вважав Ескандер, не дозволить цього, то честь і хвала їй, однак не за те, що від відповідальності втекла, а за те, що, прийнявши її як свою власну, в душу проникнути дияволу не дала і знищити душу не дозволила й відчаю не піддалась, коли нелюди її знесиливали. А не занепастивши життя свого, зберегла його як для Бога, так і для людей².

Давньоруський мислитель Іларіон вважав, що перш за все людина відповідальна перед Господом за свої вчинки, але ця відповідальність породжується не страхом, а любов'ю до Господа. У той час як, згідно зі Старим Завітом, стверджував філософ, відповідальність ґрунтується на страху, то у Новому Завіті вона заснову-

¹ Еріугена. Книга о божественном предопределении / Эригуена // Человек. Мыслители прошлого и настоящего о его жизни, смерти и бессмертии. Древний мир – эпоха Просвещения / сост. П.С. Гуревич. – М.: Политиздат, 1991. – С. 164–169.

² Ескандер: [Електронний ресурс] / Эскандер. – Режим доступу: www.azlib.ru/e/escander/1_01.html

ється на любові та вільному послуху, що означає добровільне дотримання Божих заповідей та прийняття без примусу догани і страждань за порушення Божих заповідей та санкціонованого Богом людського закону. З огляду на висловлені цим філософом міркування видатний фахівець з кримінального права ХІХ століття А.Ф. Кістяківський стверджував, що на вчення Христа належало б указати як на таке, що вперше проголосило інші засади кримінального права. Якби, вважав А.Ф. Кістяківський, постулати Христа зазнали послідовного розвитку, то могли б закласти міцний ґрунт для іншої науки кримінального права, оскільки в Новому завіті йшлося про ідеал Бога, вітця людей, котрий прагнув не смерті грішника, а його виправлення. Однак погляд Христа на злочинця, констатував А.Ф. Кістяківський, було замінено більш придатним для Середньовіччя світоглядом Моїсея¹.

Візантійська система покарань, не вписуючись у християнські принципи Нового завіту, не відповідала переконанням мислителів України-Русі. З цього виводу згадаємо Володимира Великого, який, увівши смертну кару, згодом її скасував, оскільки вважав, що не має права розпоряджатися чужим життям. Князь був переконаний, що саме він відповідальний за те, що у державі існують злочинці. У цьому контексті йшлося про те, що людина повинна бути відповідальною перед Богом, служити йому, не завдавати прикрощів своїм ближнім, а якщо вчинить злочин, – спокутувати провину через покаяння, відповісти за це перед Богом і людьми.

¹ Кистяковский А.Ф. Элементарный учебник общего уголовного права с подробным изложением Начал Русского Уголовного Законодательства: Часть общая. Ч. 1. / А.Ф. Кистяковский. – Изд. второе, испр. и дополн. – К.: Тип. И. и. А. Давиденко, 1882. – С. 72.

Новозавітна орієнтація відображалась й на суспільній свідомості. Як справедливо зазначала Н.Ю. Мельничук, у цьому частково міститься відповідь на питання стосовно того, чому українське звичаєве право, яке у своєму розвитку було орієнтоване на відмову від смертної кари, у кінцевому результаті виявлялося соціально ефективнішим, аніж насаджуване на певних українських територіях німецьке чи магдебурзьке право, яке, з огляду на щонайширший спектр застосування смертельних покарань, на перший погляд, повинне було б забезпечувати кращу правову дисципліну. Гуманне українське звичаєве право виявлялося результативнішим, аніж те, що засновувалось на залякуванні¹.

Відповідальність в українському звичаєвому праві перш за все пов'язувалася з усвідомленням провини та спокутою, про що свідчать відповідні архівні матеріали². Ці уявлення були пов'язані зі світоглядними уявленнями давніх слов'ян³.

Так, у контексті українського народного світовідчуття вбивство виступало як вчинок, внаслідок якого земля може втратити здатність давати урожай – у світоглядному вимірі відповідальність впливала з устано-

¹ Мельничук Н.Ю. Світоглядні чинники духовно-правничих колізій в контексті звичаєвого права / Н. Мельничук // Науковий вісник Львівського юридичного інституту. – 2004. – № 2 (1). – С. 194–200.

² Архів Інституту народознавства НАН України. – Ф. І., оп. 2, спр. 360.

³ Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу. Ескіз української міфології / І. Нечуй-Левицький. – К.: АТ «Обереги», 1992. – 86 с.; Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу / Іларіон. – К.: АТ «Обереги», 1991. – 424 с.; Мельничук Н. Світоглядні чинники духовно-правничих колізій в контексті звичаєвого права / Н. Мельничук // Науковий вісник Львівського юридичного інституту. – 2004. – № 2 (1). – С. 194–200; Афанасьев А. Поэтические воззрения славян на природу (опыт сравнительного изучения славянских преданий и верований в связи с мифическими сказаниями других родственных народов): в 3 т. / А. Афанасьев. – М, 1865. – 222 с.

вок, пов'язаних з культом Землі, яка, згідно з народними уявленнями, могла, вважалося, втратити здатність давати врожай. Відтак культ землі здійснював чималий вплив на формування уявлень щодо відповідальності, яка у стародавню добу сприймалася як така, що стосується усіх членів громади, незалежно від того, хто з них вчинив злочин. Такі уявлення певною мірою запобігали вчиненню злочинів – адже людина вірила, що за її вчинок розплачуватиметься не лише вона, а й її рід та громада. Саме ці думки зустрічаємо у Іларіона, який зауважував, що закони діють, опираючись на народний світогляд. Однак у добу Середньовіччя, коли язичницькі уявлення поступились християнським, акцент змістився – відповідальність вже почала трактуватися крізь призму християнства, у контексті проблематики взаємовідносин Бога та християн.

Еріугена стверджував, що почуття відповідальності дається людині не від народження, а народжується у стражданнях життя. Від відповідальності, вважав він, людина втекти не може, оскільки вона є її часткою, частиною, яку неможливо відняти, так само, як і руку неможливо відтяти, не завдавши шкоди усьому тілу. Відбувши покарання, стверджував він, людина звільняється не від відповідальності, а від гріха свого, бо відповідальність з нею залишиться як пересторога. Відповідальність, вважав Еріугена, є не такою важливою для виконання покарання, як для знищення диявольських задумів, проти яких необхідно звести такі стіни, які б могли стати на перешкоді цілому війську, яке загинути може, а душу знищити неможливо буде, якщо перебуватиме вона в недосяжній твердині і зміцнюватиметься відповідальністю як бронею. Пелагій осмислював відповідальність як таку, що є обов'язком людини відповідати за свої вчинки з відчуттям вдячності до Бога за надану можливість позбутися своїх вад. Пелагій вважав, що людина відпові-

дальна перш за все перед Богом, а потім уже перед собою, а від себе їй не втекти, так само, які і від Господа не сховатись. Він не бажав звертатися до проблем покарання, бо вважав, що це не в компетенції теолога, однак вважав, що відповідальність звільняє людину не від страждань, а від більш важких гріхів.

Іоан Пустельник стверджував, що здатність людини відповідати за свої вчинки – це благо, дароване небесами, яка дозволяє їй осмислювати свої вчинки, допомагає стати кращою й покаятись. Відповідальність перед людьми, вважав він, – це усвідомлення обов'язку відповісти за свої вчинки не лише перед Богом, а й перед людьми й сприйняти їх осуд з духовним смиренням, маючи зобов'язання не повторювати помилок.

Дамаскін також зараховував відповідальність до найбільш важливих людських якостей, вважаючи, що особа перш за все відповідальна перед Богом, а потім уже перед людьми. Філософ вважав це не вродженою здатністю, а такою, що дана Богом для порятунку людини, котра зобов'язана, піклуючись про свою душу і вдень і вночі, бути готовою зазнати відповідальності не лише за кожний день свого життя, а й за кожну його мить. Дамаскін непокоївся з приводу того, що люди недостатньо шанують закон. Він закликав до відповідальності перед землею владою як такою, що є намісником Бога на землі та перед законом як виразником Його волі. Філософ не сумнівався у тому, що неможливо уникнути відповідальності ані у світі земному, ані в небесному. Оскільки земний суд підпорядковано небесному, то його необхідно шанувати і пам'ятати, що саме він співміряє бажання зі здатністю до співжиття, упорядковуючи останнє з метою запобігання нещастям та бідам і наставлення людини на шлях істини. Суд Божий, стверджував Дамаскін, стоїть і над суддями, які, будучи покликані скеровувати людей

на шлях істини, натомість жадібними очима зазирають у їхні душі з намірами не їх виправлення, а згуби. Таким суддям, переконаний він, не буде прощення, і страждань вони значно більших зазнають, аніж їхні підсудні. Людьми, уважаючи Дамаскін, не чужих діянь треба боятись, а своїх, оскільки відповідатимуть вони не за чужі, а за свої діяння. Хоча і думка грішна карається, однак лише судом Господа, а не земним, оскільки не можуть люди знати ані думок іншого, ані того, чи здатні вони зашкодити їй чи не зможуть змінитися у такий спосіб, аби стати за слугою, а не гріхом.

Дамаскін стверджував, що неусвідомлено людина не може нести відповідальність за свої вчинки, натомість повинна зрозуміти і усвідомити не лише за що відповідає, а й те, що, не зазнавши відповідальності, не оздоровить ані тіла свого, ані душі.

У цей період вже відійшли на маргінес уявлення щодо родової відповідальності. Вони залишалися лише у міфах та переказах (наприклад, про Крона, за злочин якого були покарані нащадки), Танталідів (згідно з переказами, за вчинок Тантала постраждали його сини й онуки), Кадмідів (за злочин Кадма відповідали його сини, онуки та правнуки), Алкмеонідів, Лабдакідів (за злочин Лая «розплатилися» його син Едіп, онуки Етеокл і Полінік, правнуки Лаодамант та Ферсандр, невістка Йокаста тощо).

Однак у той час, як античні джерела лише опосередковано виконували функцію запобігання вчиненню злочинів, – адже про те, що має місце саме родова відповідальність, ставало відомо лише у тому випадку, якщо цей секрет розкривала пророчиця (згадаємо, що коли Крез поскаржився Піфії на свої страждання, то вона відповіла, що в п'ятому поколінні він розплачується за злочин свого предка Гігеса), то у добу Середньовіччя вже

йшлося про те, що нащадки нестимуть відповідальність за своїх пращурів до сьомого чи дев'ятого покоління.

Використовував поняття «відповідальність» і Томас Гоббс. Розглядаючи «відповідальність» як абстрактну категорію, тлумачив її як відповідальність громадян за дії держави. Відомий філософ, зокрема, вважав, що відповідальними за дії інших є дві категорії людей: перші – це довірители, які визнають своїми дії інших осіб, а другі – ті, хто визнає своїми дії чи угоди, укладені іншою людиною, беручи на себе обов'язок виконати зобов'язання, що взяли на себе інші, якщо останні їх взагалі не виконують або не виконують до певного терміну¹. Вперше в суто негативному значенні поняття «відповідальність» застосовував Джон-Стюарт Міль².

Розглядаючи відповідальність у контексті проблематики права покарання, Т. Гоббс, як один з найяскравіших філософів Нового часу, стверджував, що тоді як у доісторичний час люди володіли правом чинити вбивство та заподіювати шкоду безкарно, з появою держави вони добровільно відмовилися від цього права і передали його суверену, щоб той його використовував на свій розсуд, розширюючи тим самим можливість суверена застосовувати власне право з метою захисту тих, хто у вищевказаному розумінні відмовився від свого права. Тоді як Платон, який стверджував, що у природному бутті немає відповідальності, оскільки вона породжується станом культури, і природний стан він співвідносив із пануванням блаженства, миру і спокою, коли люди несли відповідальність лише перед богами, котрі забезпечували їх усім необхідним для життя, на зміну якому прийшло врядування у формі держави, і в якій поряд з відповідальністю перед богами з'явилась відповіда-

¹ Гоббс Т. Избранные произведения: в 2 т. / Т. Гоббс – М.: Наука, 1964.

² Галаган А.И. Право, свобода и социальная ответственность личности / А.И. Галаган // Право и борьба идей в современном мире. – М., 1980. – С. 112.

льність перед мудрим правителем, Т. Гоббс трактував цей стан як такий, що являє собою війну всіх проти всіх, оскільки за відсутності закону злочин припиняє своє існування через те, що діє природний закон¹.

Так само, як у Т. Гоббса, у Дж. Локка природний стан — це «стан найповнішої свободи, стан, в якому, не питаючи ніякого дозволу і не залежачи ні від чийої волі, люди можуть робити те, що їм подобається, і порядкувати всім, що мають, аби триматися в межах законів природи»². У цьому зв'язку Б. Спіноза писав про те, що у природному стані провідним є імпульс бажання, а отже, за правом природи людині дозволено у будь-який спосіб досягти бажаного, вважаючи його корисним для себе³.

Твердження Т. Гоббса стосовно того, що «там, де немає закону, не може бути несправедливим ні вбивство, ні будь-що інше»⁴, Дж. Локка щодо відсутності відповідальності у природному стані та Спінози стосовно того, що злочинним діяння може бути визнане лише в умовах суспільного співжиття, дають підстави вважати, що у провідних філософів Нового часу йдеться про те, що за відсутності закону не може йтися про соціальну відповідальність.

У добу Просвітництва цю позицію підтримав юрист та філософ А.П. Куніцин, який наголошував на тому, що у природному стані людина керується природною свободою, а тому їй дозволяється робити усе, від чого вона отримує задоволення⁵.

¹ Гоббс Т. Левиафан или материя, форма и власть государства церковного и гражданского / Т. Гоббс. — М.: Мысль, 1964. — С. 324–326. — (Избр. произв.: в 2 т. / Т. Гоббс; т. 2).

² Мадисон В. Основы философии частного права / В. Мадисон. — К.: Школа, 2004. — С. 27.

³ Спиноза Б. Богословско-политический трактат / Б. Спиноза // Избр. произв.: в 2 т.; пер. с лат. — М.—Л.: Гос. изд-во худ. лит-ры, 1951. — С. 204.

⁴ Гоббс Т. О свободе и необходимости / Т. Гоббс. — М.: Мысль, 1964. — С. 537. — (Избр. произв.: в 2 т. / Т. Гоббс; т. 1)

⁵ Куницын А.П. Изображение взаимной связи государственных сведений. 1817 / А.П. Куницын; под ред. И.Я. Щипанова. — М.: Мысль, 1966. — С. 182–184. — (Собр. произв.: в 2 т. / А.П. Куницын; т. 2).

У рамках теорії суспільного договору до теми відповідальності звертався Ж.-Ж. Руссо, осмислюючи політичний організм як угоду між народом та правителями, яка передбачає взаємну відповідальність держави і громадян¹.

Ч. Беккарія, розвиваючи думку Сократа щодо відповідальності як такої, що є засобом утримання душі людини від зла, наголошував на необхідності перешкодити злочинцеві знову завдати шкоди суспільству, а відтак наголошував на потребі вдаватись до таких покарань, які, сильно впливаючи на душу, були б найменш болючими для тіла².

Ш.-Л. Монтеск'є, звертаючись до теми відповідальності, підкреслював, що злочинців перш за все необхідно позбавляти вигод, пов'язаних із моральними чеснотами³. Він наполягав на індивідуальній відповідальності, зокрема наголошував на тому, що діти не повинні відповідати за злочини своїх батьків⁴.

У цьому контексті К. Гельвецій говорив про природну схильність людей до посягань на чужі права, а відтак наголошував на необхідності віднайдення засобів, за допомогою яких можна було б узгоджувати індивідуальні інтереси з інтересами інших людей⁵.

¹ Руссо Ж.-Ж. Рассуждение о происхождении и основаниях неравенства между людьми / Ж.-Ж. Руссо // Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре. Трактаты. – М.: КАНОН-пресс, Кучково поле, 1998. – С. 129; Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре, или принципы политического права / Ж.-Ж. Руссо // Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре. Трактаты. – М.: КАНОН-пресс, Кучково поле, 1998. – С. 207–212.

² Беккариа Ч. О преступлениях и наказаних / Чезаре Беккариа; пер. с итал. М.М. Исаева. – М.: ИНФРА–М, 2004. – С. 103–109. – (Библиотека криминолога).

³ Монтескье Ш. О духе законов / Шарль Монтескье // Избранные произведения / Шарль Монтескье. – М.: Изд-во политической литературы, 1955. – С. 319–320.

⁴ Монтескье Ш. О духе законов. – С. 240–241.

⁵ Гельвеций Клод Адриан. Об уме / Клод Адриан Гельвеций. – М.: Мысль, 1973. – (Сочинения: в 2 т. / К.А. Гельвеций; т. 2). – С. 445–446.

І. Кант наголошував, що «людина відповідає за людство у своїй особі»¹. Сформульований філософом категоричний імператив звучить наступним чином: «Дій лише за тією нормою, яку хочеш бачити універсальним імперативом – нормою для всіх людей і також для себе... Дій так, щоб завжди ставитися до людей і до себе також – як до мети і ніколи – лише як до засобу»².

Осмислення відповідальності Л. Фейербахом у парадигмі антропологічного матеріалізму ґрунтувалося на трактуванні волі як такої, що може бути волею лише конкретної особи³. Людина, стверджував Л. Фейербах, відчуває себе відповідальною лише за те, за що на неї накладають відповідальність інші люди. Вона заявляє про себе своїми вчинками, а відтак може бути відповідальною лише за них. Особа, переконаний Фейербах, може зазнавати відповідальності і відчувати себе відповідальною лише за те, що втручається у сферу інших людей, завдає їм зло та перешкоджає їхньому устремлінню до щастя. Людина, продовжує філософ, може бути відповідальною лише за свої вчинки, а не за те, якою вона є. Звичайно, зауважує Фейербах, особа, яка вбила, є вбивцею, однак йдеться не про загальну характеристику, оскільки сама по собі людина не є злочинцем, а йдеться лише про вчинений нею злочин⁴.

Л. Фейербах трактував людину як основу, начало держави і права: «Всі спекулятивні роздуми про право, про волю, про свободу, про особу поза людиною, поза нею чи навіть над нею, – все це роздуми без єдності, без необ-

¹ Кант І. Сочинения: в 6 т. / И. Кант. – М.: Мысль, 1965. – Т. 4. – С. 478.

² Кант І. Сочинения: в 6 т. – Т. 4. – С. 260, 270.

³ Фейербах Л. О спиритуализме и материализме, в особенности в их отношении к свободе воли / Л. Фейербах // Фейербах Л. Сочинения: в 3-х т. – М.: Наука, 1995. – Т. 1. – С. 348.

⁴ Фейербах Л. О спиритуализме и материализме, в особенности в их отношении к свободе воли. – С. 360–362.

хідності, без субстанції, без основи, без реальності. Людина є буттям свободи, буттям особи, буттям права»¹.

Наведені твердження Л. Фейербаха ґрунтуються на його філософській концепції щодо щастя й волі. Під волею філософ розуміє особистісне устремління людини до щастя, котре він трактує як таке, що лежить в основі усіх її вчинків. Розумний, справедливий закон є нічим іншим, стверджує Л. Фейербах, як таким устремлінням людини до щастя, що узгоджується з устремлінням до щастя інших людей. «Мое право, наголошує він, це мое устремління до щастя, визнане законом; мій обов'язок – це устремління до щастя іншої людини... «Я хочу», – промовляє мое устремління до щастя; «ти повинен», – заявляє устремління іншого до щастя, незалежно від того, чи здійснюється заява цією людиною персонально чи за її дорученням». Наведене положення Л. Фейербаха виводить із власної філософської концепції щодо зв'язку «Я і Ти», який він ототожнює зі зв'язком самозаконодавства й законодавства. У цьому контексті філософ трактує відповідальність як визнання права іншого на його устремління до щастя й доходить висновку, що людина невідворотно зазнає відповідальності за несправедливість, яку вона завдає іншим. На цьому тлі Л. Фейербах вбачає проблему в узгодженні «волі щодо себе» та «волі щодо інших», тобто особистого устремління до щастя з устремлінням до щастя інших людей.²

Отже, діалектичний підхід до поняття відповідальності у філософсько-правовому вимірі дає підстави стверджувати, що первісні, найдавніші уявлення щодо відповідальності засновувались на світоглядних засадах, згід-

¹ Фейербах Л. Сущность христианства / Л. Фейербах // Сочинения: в 3 т. – М.: Наука, 1995. – Т. 2. – С. 86.

² Фейербах Л. О спиритуализме и материализме, в особенности в их отношении к свободе воли. – С. 336–340.

но з якими відповідальність сприймалася як така, що передається з покоління у покоління, стосується усіх членів роду («родова відповідальність»), а також членів громади, мешканців міста тощо. Таким чином, у світоглядному розумінні у контексті уявлень, пов'язаних із культом землі, йшлося про колективну відповідальність за вчинений особою злочин.

Із появою філософії трактування відповідальності набуває індивідуального виміру. В Античну добу чітко виокремлюється позиція щодо індивідуальної відповідальності. Зокрема, йдеться про відповідальність особи за власні вчинки з акцентуацією на відповідальності громадянина перед державою та держави перед громадянином.

У добу Середньовіччя поняття відповідальності осмислюється крізь призму теоцентризму. Це – відповідальність за порушення Божих заповідей та людських законів, санкціонованих Богом. В епоху Відродження та Просвітництва акцентується на узгодженні відповідальності зі свободою людини, взаємній відповідальності держави і громадян та відповідальності, підставою для якої є порушення закону, а підґрунтям – право власного вибору. У гуманістичній філософії наголошується на індивідуальній відповідальності за порушення закону та відповідальності у контексті проблематики узгодження свободи кожного зі свободою всіх, особистісного устремління до щастя з устремлінням до щастя інших людей.

У контексті проблеми свободи вибору Г. Сковорода наголошував на відповідальності людини під час здійснення вибору між добром і злом, правдою і облудою¹. Натомість Г. Кониський осмислював відповідальність не як

¹ Сковорода Г. Разговор пяти путников о истинном счастье в жизни [Разговор дружеский о душевном мире] / Григорій Сковорода // Григорій Сковорода. Твори: в 2 т. / упор. І. А. Табачников. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – Т. 1. – С. 207–248.

вирішальну рису, що впливає на вибір добра чи зла, а як таку, що впливає з можливості здійснювати вибір у процесі досягнення мети¹.

У сучасних наукових джерелах у найбільш загальному, концентрованому розумінні етимологія поняття «відповідальність» відображена в наявних лінгвістичних довідкових джерелах. За словником В.І. Даля, відповідальність є «обов'язок відповідати за щось, повинність ручатися за щось, зобов'язаний, звітувати про щось»².

У словнику Д.Н. Ушакова зазначено, що відповідальність має два значення: 1) положення, при якому особа, яка виконує яку-небудь роботу, зобов'язана дати повний звіт про свої дії і прийняти на себе вину за можливі наслідки, які можуть наступити при виконанні дорученої справи; 2) виконання обов'язків, зобов'язань³. Інший словник трактує «відповідальність» трояко: 1) необхідність, обов'язок дати звіт про свої дії, відповідати за їх наслідки; 2) наділений правами і обов'язками в здійсненні якої-небудь діяльності; 3) людина з високо розвинутим усвідомленням суспільного обов'язку, проникнута таким усвідомленням⁴.

Словник російської мови С.І. Ожегова слово «відповідальність» тлумачить так: 1) той, який несе відп

¹ Кониський Г. Філософія надприродна, або метафізика / Г. Кониський // Філософські твори: у 2 т. / редкол.: І. С. Захара та ін. – К.: Наукова думка, 1990. – Т. 2. – С. 424–428. – (Бібліотека української літератури); Кониський Г. Загальна філософія. Моральна філософія або етика / Г. Кониський // Георгій Кониський. Філософські твори: у 2 т. / редкол.: М.М. Верников та ін. – К.: Наукова думка, 1990. – Т. 1. – С. 423. – (Інститут філософії, Інститут суспільних наук).

² Даль В.І. Толковый словарь живого великорусского языка / В.И. Даль. – М.: Мысль, 1985. – Ч. 2. – С. 1292–1293.

³ Толковый словарь русского языка: в 4 т. / под ред. Д.Н. Ушакова. – М.: Русские словари, 1994. – Т. 2. – С. 523.

⁴ Лопаткин В.В. Малый толковый словарь русского языка / В.В. Лопаткин, А.Е. Лопаткина. – М.: Русские словари, 1993. – С. 339.

льність; 2) наділений правами і обов'язками в здійсненні діяльності, в керівництві справами¹.

У більшості інших російських словників викладене розуміння відповідальності як обов'язку відповідати за свої вчинки як минулі, так і майбутні.²

Великий тлумачний словник сучасної української мови надає два значення відповідальності: 1) покладений на когось або взятий на себе обов'язок відповідати за певну ділянку роботи, справу, за чийсь дії, вчинки, слова; 2) серйозність, важливість справи, моменту тощо³.

За французьким словником П. Робера «відповідальність» означає: 1) обов'язок для міністрів залишати владу у випадку відсторонення їх законодавчим корпусом; 2) обов'язок відшкодовувати шкоду, що заподіяна з вини особи або у випадках, визначених законом; 3) моральний чи інтелектуальний обов'язок спокутувати вину, виконати свій обов'язок, зобов'язання, договір⁴.

У словнику української мови за редакцією Б.Д. Грінченка «відповідальність» осмислюється у двох ракурсах. Лінгво-історично такий підхід зумовлений подвійним значенням терміна, який позначає два аспекти цього поняття: 1) «відповідати чомусь, бути відповідним до чогось»; 2) «відповідати (відповісти) за щось»⁵. **Перший аспект:** осмислення відповідальності ґрунтується на її трактуванні як такої, що означає – «відповідати чомусь, бути відповідним до чогось». У зазначених параметрах

¹ Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка / С.И. Ожегов, Н.Ю. Шведова. – М.: Изд-во «Язь», 1992. – С. 481.

² Словарь русского языка. – М.: Изд-во иностранных и национальных словарей, 1953. – С. 419.

³ Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і гол. ред. В.Т. Бусел. – К.: Ірпінь: ВТФ «Перун». 2009. – С. 177.

⁴ Rober Dictionnaire alphabetique francase / P. Rober. – Paris, 1980. – Т. 4. – Р. 430.

⁵ Словник української мови / за ред. Б.Д. Грінченка. – К.: АН УРСР, 1958. – С. 224–225.

акцент здійснюється на прикметнику «відповідальний», котрий позначає одну з моральних властивостей людини. У цьому розумінні йдеться про особу, яка усвідомлює власну відповідальність перед сім'єю, колективом тощо, і, будучи у своїх установах відповідною до вимог моралі, з якими корелюють певні вимоги сім'ї, колективу і т. ін., реалізує це своє усвідомлення в практичній сфері, що дає підстави характеризувати її як відповідальну людину. У контексті такого значення поняття відповідальності, «соціальна відповідальність» осмислюється як особистісна моральна якість, котра реалізується у поведінці, що відповідає суспільним очікуванням. Зазначена акцентуація здебільшого функціонує у наукових працях із педагогіки, присвячених вихованню соціальної відповідальності особистості.

В історико-філософській вертикалі ця парадигма сягає своїм корінням до антропоцентричної етики Сократа, знаходить продовження у соціоцентричній «етиці відповідальності» М. Вебера, а пізніше – у педагогічних працях А. Макаренка, В. Сперанського та їхніх послідовників.

У параметрах такого розуміння соціальної відповідальності розмова про її підставу втрачає сенс. **Другий аспект:** осмислення соціальної відповідальності ґрунтується на трактуванні «відповідальності» як такої, що означає – «відповідати (за щось)». Цей акцент превалює у працях з філософії права, соціології, психології, економіки, політології. Однак, попри певне дистанціювання від вище окресленої прикметникової семантики «відповідальності», зв'язок між обома значеннями зберігається.

Філософія, як найбільш абстрактна, рафінована система наукових знань, виконуючи світоглядну, онтологічну, гносеологічну, аксіологічну та методологічну функції, є міцним науковим фундаментом, на якому базуються дослідження будь-яких соціальних явищ. Глибинні

коріння кожної суспільної науки тією чи іншою мірою ми знаходимо у філософії. Зрозуміло, що це повністю стосується і поняття відповідальності.

У сучасній соціальній філософії проблема соціальної відповідальності є однією чи не з найактуальніших. Її розглядають як один із найважливіших засобів соціалізації індивіда. Соціалізованість індивіда пов'язують із його здатністю бути відповідальним за все, що відбувається в дійсності загалом і в соціумі його проживання зокрема.

Глибоке і всеосяжне розуміння відповідальності в її філософсько-теоретичному аспекті дозволяє більш продуктивно досліджувати проблеми юридичної відповідальності загалом і кримінальної відповідальності зокрема.

У філософських наукових джерелах підходи до визначення поняття відповідальності загалом є подібними, коли йдеться про найбільш важливі її сутнісні риси. Так, у філософському словнику стверджується, що відповідальність – категорія етики, яка відображає особливе соціальне і морально-правове ставлення особи до суспільства, людства в цілому, що характеризується виконанням морального обов'язку і правових норм. Відповідальність як категорія філософії характеризує філософсько-соціологічну проблему співвідношення здатності і можливості людини, виступаючи в якості суб'єкта (автора) своїх дій, а також і більш конкретних питань: здатність людини свідомо (обдумано, добровільно) виконувати певні вимоги і здійснювати ті завдання, що стоять перед нею; здійснювати правильний моральний вибір; досягати певного результату, а також пов'язані з цим питання правоти або винності людини, можливості схвалення чи засудження її вчинків, заохочення чи покарання¹. У та-

¹ Философский словарь. – М.: Изд-во политической литературы 1981. – С. 267.

кому контексті рівень внутрішньої самодисципліни, врешті культури конкретної людини – це підґрунтя для реалізації свободи та відповідальності. Звісно, свободу можна розуміти як підґрунтя для життя за бажанням у допустимих суспільством межах. Тобто, йдеться про вибір між позитивними та негативними наслідками своєї діяльності, між справедливістю і несправедливістю, моральністю та аморальністю, добром і злом тощо. Це означає, що людина, реалізуючи себе як особистість, повинна підпадати під відповідальність за здійснений вибір.

У загальних рисах у філософії поняття «відповідальність» трактується як внутрішня свобода людини, як один із елементів соціальної структури, що визначає ступінь свободи і основне спрямування поведінки людини. І якщо свобода являє собою можливість чи здатність «приймати рішення зі знанням справи», чи вчиняти зі знанням справи, то відповідальність – це **необхідність**, продиктована об'єктивними умовами, законами, які формують ту чи іншу ситуацію, або ж **обов'язок** прийняття таких рішень, в яких одночасно втілювалися б і цілі, інтереси людей, їхніх соціумів, оскільки кожною діяльністю управляють не лише об'єктивні закони, але й цінності, ідеали, норми, ідеологія, світогляд, які опосередковано і сумарно виражають реальні інтереси людей¹.

В умовах глобалізації, вважає Г. Йонас, на зміну «людині розумній» має прийти «людина відповідальна»². Дж. Ледд трактує відповідальність як основну властивість сутності буття людини, адже люди – це особи, здатні усвідомлювати власні вчинки та нести відповідальність за

¹ Косолапов Р.И. Свобода и ответственность / Р.И. Косолапов, В.С. Марков. – М.: Политиздат, 1989. – С. 63, 65.

² Белова О.М. Социальная ответственность как один из аспектов формирования личности / О.М. Белова // Вестник Оренбург. ун-та. – 2005. – № 7. – С. 40.

їхні наслідки¹. Тобто, відповідальність, у розумінні філософа, – це аксіологічно обумовлений стержень діяльності людини та її фактична соціальна позиція, відображена крізь призму особистісного ставлення людини до суспільства, держави, світу тощо. Відповідальність у такому випадку виражає глибинний смисл людської діяльності. Як слушно з цього приводу зазначав Сартр, існувати – це брати на себе своє буття і завжди бути відповідальним за нього².

Відповідальність, зазначає В.П. Тугарінов, – це здатність людини передбачати наслідки своєї діяльності та визначати її, виходячи з того, яку користь чи шкоду вона може спричинити суспільству. Відповідальність є моральною ознакою практичного застосування розуму³.

О.М. Белова розглядає поняття «відповідальність» у двох значеннях: а) з позиції юридичної науки – відповідальність – це ставлення до влади; б) з позиції філософської науки – відповідальність розглядається через призму етичних категорій – мораль, повинність, обов'язок, добро і зло, свобода⁴.

З більш широких позицій соціальну відповідальність тлумачить І.Г. Савченко, трактуючи її як форму регуляції соціальної поведінки, що має дихотомічний характер і означає сумлінне, відповідальне ставлення людини, посадової особи, органу державної влади до своєї діяльності (поведінки). У випадку порушення ними прав та законних інтересів іншої сторони, невиконання своїх обов'язків і соціальної ролі щодо іншої сторони, для них настають певні негативні наслідки. Соціальна відпові-

¹ Ladd J. The Ethics of Participation / J. Ladd // Participation in Politics. – New York, 1975. – P. 109.

² Сартр Ж.-П. Стена: Избранные произведения / Жан-Поль Сартр. – М.: Политиздат, 1992. – С. 381.

³ Тугарінов В.П. Личность и общество / В.П. Тугаринов. – М.: Политиздат, 1985. – С. 2.

⁴ Белова О.М. Социальная ответственность как один из аспектов формирования личности. – С. 40.

дальність як філософська та державно-правова категорія відображає ціннісно-правовий аспект суспільних відносин. Актуалізуючи ідеї соціальної держави, дослідник переакцентує свою увагу із соціальної відповідальності людини перед суспільством і державою на соціальну відповідальність держави перед суспільством та людиною¹.

Останнє наведене положення знайшло своє концептуальне закріплення в ч. 2 ст. 3 Конституції України, де зафіксовано, що права та свободи людини і їх гарантії визначають зміст і напрям діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав та свобод людини є основним обов'язком держави.

К. Муздыбаев відзначає, що соціальна відповідальність відображає схильність особистості дотримуватися у своїй поведінці загальноприйнятих у суспільстві соціальних норм, виконувати рольові обов'язки і її готовність відповідати за свої дії².

Т.О. Чепульченко розглядає відповідальність як форму взаємозв'язку і взаємодії суспільства й особи. Відповідно, соціальна відповідальність визначається як «підзвітність, як відношення особи до соціальних вимог, що виражається у конкретних діях, як свідомо-вольове відношення людини до пред'явлених суспільством вимог і обов'язок неухильного їх дотримання, як відповідна позитивна чи негативна оцінка діяльності людини з боку суспільства»³.

¹ Савченко І.Г. Соціальна відповідальність органів державної влади в умовах розбудови соціальної держави: автореф. дис. на здобуття наук ступеня канд. наук з держ. упр.: 25.00.01 / І.Г. Савченко. – Харків, 2007. – С. 12.

² Муздыбаев К. Психология ответственности / К. Муздыбаев; под ред. В.Е. Семенова. – Л.: Наука, 1983. – С. 42.

³ Чепульченко Т.О. Соціальна відповідальність: поняття та сучасність / Т.О. Чепульченко // Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право: зб. наук. праць. – К.: ІВЦ «Політехніка», 2010. – № 1(5). – 142 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/natural/vkpi/Soc/2010_1/Chepylchenko.pdf

А. Черемніна наголошує на тому, що відповідальність виникає у результаті соціальної необхідності узгодження поведінки людини із системою суспільних відносин як сфера меж, рамок необхідної поведінки людини, вимог суспільства (чи класу) до індивіда, як невідворотність надавати звіт за свою поведінку перед особою чи організацією, які мають право закликати до звіту. У цих координатах йдеться про зовнішню форму, негативний аспект відповідальності – підзвітність, необхідність відповідати, ставлення у вину, покарання; і внутрішню форму, позитивний аспект відповідальності як «розуміння людиною свого зв'язку з суспільством», як «готовність прийняти соціальний контроль і виконати пред'явлені суспільством вимоги»¹.

О. Новікова, піднімаючи проблему соціальної відповідальності об'єктів та суб'єктів управління за стан і перспективи людського і соціального розвитку, заакцентовує на необхідності запровадження механізму соціальної відповідальності держави. Зокрема, пропонується надати критерії та показники, які є показниками ефективності соціального управління, а їх невиконання закласти як інструмент для застосування соціальної відповідальності².

К.В. Басін, маючи за світоглядний орієнтир права людини, звертає увагу на соціально-комунікативну природу відповідальності особи. Реалізація будь-якої соціальної норми осмислюється ним як соціальна цінність, а дії, що порушують соціально значущі правила, трактуються як такі, що розривають соціальну комунікацію та викликають негативну реакцію суспільства – соціальну відповідаль-

¹ Маліновська В.М. Юридична відповідальність як різновид соціальної відповідальності / В.М. Маліновська [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vru.gov.ua /Docs/a150710.pdf>

² Новікова О. Соціальна відповідальність в контексті якості державного та регіонального управління / Ольга Новікова // Публічне управління: теорія та практика. – № 3–4. – С. 78.

ність, що проявляється у двох формах: неправовій, котра є наслідком порушення соціальних норм, та правовій, що має активний характер, настає внаслідок порушення правових приписів та передбачає активний психічний вплив на правопорушника, у тому числі й примусовий¹.

В.А. Бачинін визначив відповідальність як етико-правову категорію, яка фіксує залежність особи від соціального оточення, суспільства, держави і визначає ступінь відповідності індивідуальної поведінки наявним нормативним зразкам. У понятті відповідальності присутній зміст спонукально-примусового сугестивно-імперативного характеру, звернений до морально-правової свідомості, орієнтуючи його носія на необхідність дотримання соціальних норм. Водночас відповідальність являє собою суб'єктивну форму, в якій поєднана суперечність між особою і суспільством, спрямована своїм імперативним вектором в суб'єктивний простір індивідуального «я», що ініціює його активність і примушує вносити необхідні корективи в соціальну поведінку. Для позитивного результату особа повинна знаходитися на певному рівні соціальної та моральної зрілості, бути наділена необхідними соціальними якостями, дієздатністю і правоздатністю².

Оригінальним видається підхід до визначення поняття «соціальна відповідальність» В.І. Сперанського. Він розглядає це поняття як загальнометодологічне, яке охоплює всі форми і види відповідальності, що характеризують специфіку соціальних відносин в тому чи іншому суспільстві. Відповідальність є **регулятором суспільних відно-**

¹ Басін К.В. Механізм реалізації юридичної відповідальності та права людини / К.В. Басін // Часопис Київського університету права. – 2003. – № 4. – С. 9.

² Бачинин В.А. Энциклопедия философии и социологии права / В.А. Бачинин. – СПб.: Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2006. – С. 571.

син, що передбачає обов'язковість урахування і реалізації в процесі колективної життєдіяльності соціально значимих принципів і норм. У такому трактуванні відповідальність пов'язана з усіма формами суспільної та індивідуальної свідомості. Вона націлює як окремих людей, так і їх соціальні групи на досягнення суспільних ідеалів. Соціальна відповідальність як система містить у собі дві підсистеми відносин. У першій з них відповідальність має ретроспективний характер, виступаючи як система підзвітності і як санкція за дії, що не збігаються з інтересами суспільства. В другу підсистему входять взаємозв'язки між людьми, колективами, іншими спільнотами, засновані на свідомому ставленні до діяльності, здійснюваної відповідно до потреб суспільства і окремої особи. Ця сторона соціальної відповідальності базується на внутрішньому регулюванні поведінки індивіда, на моральних принципах, що мають загальнолюдський характер¹. У цьому випадку, вочевидь, йдеться про позитивну соціальну відповідальність. В іншому випадку В.І. Сперанський стверджує, що соціальна відповідальність об'єднує дві форми: суспільну і особисту. Перша з них являє собою систему відомостей (реакцію) суспільства на поведінку особи, а друга – це система відповідей індивіда, особи на вимоги суспільства².

Д.П. Горчаков узагальнює два значення поняття «відповідальність»: перше – це «так звана «ретроспективна» відповідальність суб'єкта» за вчинене раніше; друге – це «так звана «перспективна» відповідальність – почуття обов'язку у суб'єкта щодо певних дій, певного стандарту поведінки у теперішньому та майбутньому». Про першу з них

¹ Сперанский В.И. Социальная ответственность личности: сущность и особенности формирования / В.И. Сперанский. – М.: Изд-во МГУ, 1987. – С. 146–147.

² Сперанский В.И. Социальная ответственность личности: сущность и особенности формирования. – С. 15.

він пише як про **об'єктивну** відповідальність – оцінку суспільством дій індивіда та реакцію на них, а про другу – як про **суб'єктивну** відповідальність – внутрішні відчуття особи щодо свого обов'язку і оцінки його виконання. При цьому, вважає він, суб'єктивна відповідальність може мати як перспективний, так і ретроспективний характер¹.

М.С. Строговіч сформував загальне поняття відповідальності як ставлення особи до суспільства і держави, до інших осіб з погляду виконання ними певних соціальних, політичних, етичних, юридичних вимог, усвідомлення і правильного розуміння громадянином своїх обов'язків щодо суспільства, держави, інших осіб². В.Б. Ісаков зазначив, що в умовах соціального регулювання, дії соціальних норм з необхідності функціонує інститут соціальної відповідальності, метою якого є боротьба з порушеннями соціальних норм, вплив на соціально-вольову діяльність особи для приведення її у відповідність до соціальних норм³.

Соціальна відповідальність за Д.А. Ліпінським – це діалектичний взаємозв'язок між особою і суспільством, який характеризується взаємними правами і обов'язками, щодо дотримання і виконання приписів соціальних норм, що тягне за собою схвалення, заохочення, а у випадках безвідповідальної поведінки, яка не відповідає приписам соціальних норм, – обов'язок перетерпіти несприятливі наслідки і їх перетерпіння⁴.

¹ Горчаков Д.П. Вивчення поняття політичної відповідальності у вітчизняній науці / Д.П. Горчаков // Наукові записки. – Т. 45. Політичні науки. – 2005. – С. 4.

² Строгович М.С. Сущность юридической ответственности / М.С. Строгович // Сов. госуд. и право. – 1979. № 5. – С. 72–73.

³ Проблемы теории государства и права / под ред. С.С. Алексеева. – М.: Юрид. лит., 1987. – С. 312.

⁴ Липинский Д.А. Формы реализации юридической ответственности / Д.А. Липинский. – Тольятти: Изд-во Волжского ун-та им. В.Н. Татищева. – 1999. – С. 15.

Пізніше Д.А. Ліпінський спільно з Р.Л. Хачатуровим констатували, що під соціальною відповідальністю необхідно розуміти **обов'язок** щодо додержання суб'єктами суспільних відносин вимог соціальних норм, який реалізується у випадках безвідповідальної поведінки, що дисонує приписам цих норм та порушує суспільний порядок, – перетерпіння винним позбавлень особистісного чи майнового характеру. В цьому визначенні акумульовано обидві сторони відповідальності – позитивну і негативну¹.

В.М. Хомич також виділив два аспекти в розумінні поняття соціальної відповідальності: особистісний та суспільний. На його думку, відповідальність являє собою складне суспільне відношення, що полягає у свідомовольовому самообмеженні особою суб'єктивної свободи згідно з вимогами схваленої та підтриманої суспільством необхідності (позитивний, особистісний аспект), а також у суспільному осуді та пов'язаним з ним впливом на особу, яка допустила безвідповідальність у здійсненні суб'єктивної свободи (негативний, зовнішній аспект)².

На думку Р.Г. Апресяна, відповідальність – це відношення залежності людини від чогось, що сприймається нею як визначальної підстави для прийняття рішень і вчинення дій. Об'єктом відповідальності можуть бути інші люди, в тому числі майбутні покоління, спільноти, а також тварини, навколишнє середовище, матеріальні і соціальні цінності тощо. В праві, на його думку, об'єктом відповідальності є закон. Відповідальність, вважає він, може бути обумовлена: а) навмисно (природно чи випадково) набути людиною статусом (відповідальність батьків, тощо); б) свідомо прийнятим людиною соціальним

¹ Философия права: учеб. пособи: в 2 т. / отв. ред. М.Н. Марченко. – М.: Проспект, 2011. – Т. 2. – С. 370–371.

² Хомич В.М. Социальная ответственность и право / В.М. Хомич // Право и демократия. – 1989. – № 2. – С. 26.

статусом (відповідальність службової особи, тощо) або укладеною угодою (відповідальність перед контрагентом, відповідальність найманого робітника тощо). Відповідальність обумовлена статусом, усвідомлюється людиною як покликання, а обумовлена угодою – як обов'язок. Вона може бути двоякою: а) спричиненою груповими, корпоративними, службовими або будь-якими іншими локальними обов'язками, що наближає її до розуміння підзвітності; б) самостійно прийнятою особою в якості особистого і універсального обов'язку. В обох випадках зберігається її вимір, який фіксується в модальності «відповідальність перед», на відміну від модальності «відповідальність за»¹.

У ряді випадків вчені-філософи трактують соціальну відповідальність як специфічні суспільні відносини. Так, Г.В. Атаманчук пише, що у найзагальнішому вигляді відповідальність являє собою відносини, які забезпечують інтереси і волю взаємозалежних суб'єктів, котрі гарантовані суспільством і державою. Відповідальність, за його баченням, формується на основі послідовної взаємодії трьох основних складників: а) усвідомлення обов'язку; б) оцінки поведінки; в) накладення санкцій за невиконання або неналежне виконання обумовлених правил поведінки суб'єктів².

Таким чином, соціальну відповідальність у загальному її вимірі можна трактувати як певне явище, що існує незалежно від жодних суб'єктивних чинників, а є обов'язковим проявом регулювання суспільних відносин у рамках відповідності особистої поведінки між суб'єктами соціальної комунікації. Соціальна відповідальність у цьому випадку визначається коректуванням і координуванням процесів спільної діяльності осіб, спричиняє пристосування особис-

¹ Новая философская энциклопедия: в 4 т. – М.: Мысль, 2010. – Т. 3. – С. 171–172.

² Атаманчук Г.В. Теория государственного управления / Г.В. Атаманчук. – М.: Статут, 1997. – С. 302.

тих інтересів до суспільних. Отже, за наявності міжособистісних відносин у суспільстві можна стверджувати про факт відповідальної взаємозалежності. Тобто, потреба в упорядкуванні міжособистісних стосунків у рамках нормативної поведінки репрезентує у сутність соціальної відповідальності. Тут йдеться, передовсім, про соціальні норми, закладені і у правових актах, і ключових засад статутів громадських організацій, етикету спілкування тощо.

Як стверджує В.В. Мальцев, соціальна відповідальність характеризується наявністю таких рис: 1) це соціальне явище, наділене конкретно-історичним змістом; 2) це свідоме здійснення обов'язку (повинності) особи перед суспільством; 3) його виконання є велінням совісті суб'єкта; 4) невиконання обов'язку (повинності) передбачає той чи інший ступінь осуду такої особи суспільством (суспільною групою, окремими членами суспільства)¹.

Для прикладу, А.В. Белов простежив такі особливості соціальної відповідальності: а) вона містить ініціативний характер; б) надає перевагу або суспільному суб'єкту, або ж індивідуальному суб'єкту, котрий, ймовірно, трактується як представник суспільства чи соціальної групи; в) надає перевагу компромісу між суспільними інтересами та цілями, з одного боку, та індивідуальними, професійними, етичними і т.д. устремліннями, з іншого; г) поведінка людей в контексті соціальної відповідальності визначається, здебільшого, очікуваннями людей щодо соціальної позиції суб'єкта у формуванні соціально визначених атрибутів конкретних соціальних груп².

¹ Мальцев В.В. Социальная ответственность личности, уголовное право и уголовная ответственность / В.В. Мальцев // Известия ВУЗ «Правоведение». – 2000. – № 6 (233). – С. 153.

² Белов А.В. Понятие социальной ответственности в современной социальной философии / А.В. Белов // Известия Волгоградского государственного педагогического университета. – 2010. – № 3 (Том 47). – С. 17.

Практично всі властивості соціальної відповідальності простежуються і в правовій відповідальності як одному з її видів. У такому випадку базова термінологія соціальної відповідальності, безперечно, є засадничо методичною для характеристики правової відповідальності. З одного боку, авторитарність соціальних норм відображає зв'язок суб'єкта норм із їх вимогами, що означає не що інше, як присутність у тій чи іншій нормі відповідної санкції на реалізацію вимог соціальних норм. Це, своєю чергою, означає, що кожна норма є засобом забезпечення відповідної поведінки суб'єкта суспільних відносин. З іншого боку, нормативність – це обов'язкова властивість відповідальності, а, натомість, відповідальність – виконання вимог норм.

Складовими соціальної відповідальності є суб'єкт та об'єкт, тобто, суб'єктивна та об'єктивна сторони. З цього приводу А.П. Чірков слушно зазначає: «Звісно ж, про відповідальність у єдності усіх цих елементів ми маємо право говорити лише за умови її трактування у контексті динаміки. Отже, об'єктивна сторона відповідальності виражається як принципи норм, котрі виявляють суспільну необхідність. До того ж межа відповідальності суб'єкта залежить від суспільної значимості його поведінки, а тому від займаної ним посади, професії чи інших соціальних ролей, крізь призму яких йому доводиться проявлятися у найрізноманітніших видах особистої діяльності»¹. Таким чином, на думку згаданого дослідника проблем соціальної відповідальності очевидним є той факт, що об'єктивний зміст відповідальності не зреалізує свого соціального значення у разі відсутності усвідомлення цього змісту людиною і, якщо не відобразиться у тій чи іншій формі поведінки.

¹ Чірков А.П. Ответственность в системе права / А.П. Чірков. – Калининград: Изд-во Калининградского ун-та, 1996. – С. 6–7.

Загалом кажучи, кожний вид соціальної відповідальності спирається на розумові, інтелектуальні здібності людини усвідомлено та свobodно виконувати поставлені вимоги соціальних норм, як і пристосовувати до них особисту поведінку та інтереси. Йдеться, перш за все, про те, що соціальна відповідальність може застосовуватися лише щодо людини, винної у вчиненні певного діяння. По-друге, така людина має бути здатною до усвідомлення застосовуваних щодо неї заходів соціальної відповідальності, що забезпечуватиме відповідний корекційний вплив на її свідомість і відповідно моделюватиме її поведінку в соціально бажаному руслі.

Фізичної здатності людини до усвідомлення своїх діянь, усвідомлення застосовуваних щодо неї заходів соціальної відповідальності недостатньо для забезпечення **просоціальної** поведінки людини. Визначальне значення мають два фактори формування соціально відповідальної поведінки людини: а) наявність заснованих на загальнолюдських цінностях системи соціальних норм; б) наявність демократично зорієнтованого, дієвого соціального механізму контролю, здатного забезпечити встановлення фактів порушення приписів соціальних норм і притягнення винних до відповідного виду соціальної відповідальності.

Щодо другого фактора, то потрібно погодитися з думкою О.І. Чучаєва та О. Лошенкової, що такий механізм охоплює переконання і примус як випробувані суспільною практикою методи регулювання суспільних відносин. Переконання при цьому досягається шляхом виховання або погрози. Остання обґрунтовано визнається психічним насильством і тому є інструментом примусу. Що ж до виховного впливу, то саме він є переконанням у «чистому вигляді». Такий вплив здатний схилити індивіда до позитивної поведінки. Проте виховання без приму-

су не є частиною механізму соціальної відповідальності. Соціальна відповідальність належить тільки до елемента примусу. Цей примус неоднорідний. По-перше, він може виступати негативним для порушника наслідком невиконання обов'язків. По-друге, він може примушувати до виконання обов'язку, не виконаного добровільно. Такий примус поділяють на два види. Перший – психічний примус – негативний вплив, заподіяння якого обумовлене виконанням невиконаного обов'язку. Другий – фізичний примус, зокрема, стягнення на майно засудженого, який ухиляється від сплати штрафу. Впливати на майбутню поведінку осіб, здатних керувати своїми діями, можна за допомогою умови, ставлячи настання позитивних або ненастання негативних наслідків у залежність від здійснення того чи іншого діяння або утримання від нього. Порушення соціальної норми є передумовою осуду і негативного впливу з боку суспільства, держави, колективу. Таким чином, соціальна відповідальність пов'язана лише з тим примусом, що передбачає додатковий негативний вплив на суб'єкта в разі порушення ним правила поведінки. Можливість такого примусу (його потенційна загроза – *В.К.*) створює для особи ситуацію вибору між безнаслідковою позитивною поведінкою і порушенням соціальної норми, пов'язаної з негативним впливом¹.

А.Т. Панов та В.А. Шабалін також стверджують, що соціальна відповідальність включає елементи об'єктивного і суб'єктивного. Об'єктивне виступає в формі належного, суспільно необхідного, у вигляді соціальних вимог, обов'язків, оформлених у правових, політичних,

¹ Чучаєв О. Відповідальність у кримінальному праві / О. Чучаєв, О. Лошенко // Про українське право. Часопис кафедри теорії та історії держави і права Київ. націон. ун-ту ім. Т. Шевченка / за ред. І. Безклубного. – К.: Вид-во КНУ ім. Т.Шевченка, 2003. – С. 254–255.

моральних нормах і правилах, які існують незалежно від того, визнає їх людина чи ні. Суб'єктивне ж – це знання, усвідомлення необхідності, доцільності соціальних вимог, добровільне покладання їх на себе і активне виконання¹.

Як влучно висловився Карл Мітчем, коли придивитися до того, які саме професійні спільноти найінтенсивніше дискутують з приводу проблем професійної відповідальності та етики, то виявиться, що ці спільноти володіють великою технологічною владою². Натомість М.С. Солодка виокремила три напрями у професійній відповідальності суб'єкта суспільних відносин, серед яких: а) відповідальність влади; б) відповідальність менеджменту; в) відповідальність інженерів³.

Кожна професійна спільнота опирається на чітко сформовану ієрархічну структуру. Відповідно можна твердити, що відповідальність «під впливом» неодмінно напшовхує на проблемний етичний компонент, оскільки, для прикладу, керівництво застосовує примус до покращення діяльності своїх підопічних, де останні виконують свої обов'язки відповідально, в даному випадку, або з страхом втратити роботу, або з бажанням кар'єрного росту. Тим не менше, про рамки професійної відповідальності можемо говорити лише в контексті тих повноважень, якими володіє суб'єкт суспільних відносин у своїй діяльності (відповідальність настає виключно за ті повноваження, котрі дійсні в даний момент). Це дає підстави по-

¹ Панов А.Т. Социальная ответственность личности в развитом социалистическом обществе / А.Т. Панов, В.А. Шабалин. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1976. – С. 18.

² Митчем К. Что такое философия техники / К. Митчем. – М.: Аспект-Пресс, 1995. – С. 105.

³ Солодка М.С. К единству социального и технического: проблемы и тенденции развития научных подходов к управлению / М.С. Солодка. – Оренбург: Димур, 1997. – С. 39.

годитися із М.С. Солодкою, що сьогодні найдієвішими нормами професійної відповідальності є етичні норми¹. Проте необхідно погодитися і з переконанням Ганса Йонаса з приводу того, що ані моралі, ані морального переконання, ані тверезого мислення не достатньо для досягнення моральної правильності². Адже це уможливується виключно за умови усвідомлення готовності до відповідальності за особисті вчинки. Зрештою принцип відповідальності, в рамках історії розвитку цього поняття, – це і філософська, і правова, і релігійна категорія із загальним моральним характером і конкретним юридичним змістом.

Відповідальність як соціальне явище охоплює практично усі без винятку види діяльності як їх якісного показника, тому вимір відповідальності притаманний будь-якому явищу суспільного життя. Окрім цього, доцільно стверджувати й про відповідальність конкретної особистості за власні вчинки зокрема, а не лише про відповідальність суспільства чи держави загалом. Отже, саме відповідальність особистості становить стержневий еквівалент вимірювання рівня сучасних суспільно-соціальних і державотворчих процесів. У зв'язку з цим для конкретизації змісту відповідальності особи за ненормативну поведінку, як слушно звертають увагу А.Т. Панов і В.А. Шабалін, важливе значення мають **міра** і **обсяг** відповідальності. При цьому **міра** відповідальності визначається ними як практичне ставлення особи до своїх можливостей у співвідношенні з належним. Сфера можливого являє собою шкалу можливостей у зі-

¹ Солодкая М.С. К единству социального и технического: проблемы и тенденции развития научных подходов у управлению. – С. 40.

² Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації / Г. Йонас. – К.: Лібра, 2001. – С. 231.

ставленні з належним. Від особи залежить, що вона обере – мінімум чи максимум, чи щось середнє або вона взагалі вирішить не вчиняти певних діянь, не використовувати можливості. При визначенні міри відповідальності необхідно мати на увазі як позитивні, так і негативні аспекти відповідальності.

Обсяг відповідальності визначається ними як сукупність (коло) вимог до суб'єкта або обсяг вини. Міра і обсяг соціальної відповідальності виступають як визначальний зміст цього явища і можуть бути розкриті через ряд факторів. У кожному конкретному випадку, вважають вони, необхідно враховувати такі фактори: 1) конкретно-історичну ситуацію і обстановку, в якій діяла дана особа; 2) реальні права і можливості особи; 3) здатність особи передбачати й адекватно оцінювати наслідки своїх учинків; 4) наявність і можливість вибору різних варіантів поведінки; 5) рівень збігу (співвіднесеності) належного і бажаного в поведінці конкретного індивіда¹. Попри всю свою зовнішню привабливість, дана концепція за визначенням змістовної частини категорій «міра» і «об'єм» є умоглядною, такою, що побудована на поняттях оцінного характеру. Продуктивною вона може виявитися, як видається, для поглибленого вивчення позитивної (перспективної) соціальної відповідальності. Для негативної (ретроспективної) соціальної відповідальності більш прийнятною є категорія «міра». В цьому випадку, наприклад, щодо юридичної відповідальності, вона конкретизована у законодавстві через вид, розмір, строк стягнення чи покарання.

Разом із тим низка як об'єктивних, так і суб'єктивних передумов визначає наявність і необхід-

¹ Панов А.Т., Шабалин В.А. Социальная ответственность личности в развитом социалистическом обществе. – С. 48–49.

ність соціальної відповідальності. Людина – це носій і безпосередній учасник найрізноманітніших соціальних відносин, адже перебуває у зв'язку з державою, суспільними організаціями і т.д. Натомість будь-яке суспільне життя неодмінно передбачає наявність тих чи інших соціальних норм, котрі б урегульовували міжособистісні взаємини в рамках спільних інтересів. Хоча суспільні відносини за своєю природою не містять нормативного виміру, як і не володіють нормативністю взагалі.

Подібними є підходи до визначення поняття «відповідальність» і в інших джерелах. Так, в енциклопедичному соціологічному словнику розкривається такий зміст цього терміна: 1) синонім обов'язку що-небудь зробити; 2) наслідки порушення обов'язку; 3) прийняття або покладання певних зобов'язань, висунення на цій основі вимог до відповідної особи, групи, організації з наступним застосуванням санкцій у випадку невиконання вказаних вимог. Соціальна відповідальність – це елемент взаємодії між індивідом і суспільством тощо¹.

В.Г. Антонечко, даючи визначення соціальної відповідальності, стверджує, що вона – міра відповідності для соціальних суб'єктів (осіб, соціальних груп, держави) взаємним вимогам, чинним правовим та іншим суспільним нормам, загальним інтересам².

Антиподом поняття **«соціальна відповідальність»** є поняття **«соціальна безвідповідальність»**, яке не знайшло свого ґрунтовного дослідження на монографічному рівні у філософсько-правовій літературі. Між тим, Р.І. Міхеев визначив соціальну безвідповідальність як

¹ Социологический энциклопедический словарь / под ред. Г.В. Осипова. – М.: ИСПИ РАН, 1995. – С. 437.

² Соціальна філософія: Короткий енциклопедичний словник / за ред. В.П. Андрущенка, М.І. Горлага. – Київ–Харків: Рубікон, 1997. – С. 81.

несумісність свідомості і соціальної поведінки суб'єкта з об'єктивними законами суспільного розвитку, з нормами етики, моралі і права, із загальноприйнятими умовами людського існування. За своєю соціальною природою, підкреслює він, соціальна безвідповідальність є загальним джерелом негативних соціальних явищ. Значною мірою нею породжується соціальна несприятливість, дисфункції в економічній, ідеологічній, моральній і правовій сфері¹. Тому відповідальність, підкреслює він, є важливим соціальним благом. Воно є засобом зовнішнього контролю і зовнішньої регуляції соціальної поведінки суб'єкта, зв'язаного множиною невидимих ниток з суспільством. Це наповнює поведінку суб'єкта важливим і необхідним соціальним змістом. Відповідальність, зазначає він далі, має два критерії: **об'єктивний**, що характеризує об'єктивну зумовленість діяльного суб'єкта зовнішніми соціальними вимогами, тобто, його «включеність» у соціальні зв'язки і взаємовідносини; і **суб'єктивний**, який визначає соціально та морально-психологічні якості особи як суспільної істоти, як продукту суспільного виховання, формування і розвитку, що виявляє усвідомлення особою свого обов'язку, своєї невинності перед суспільством².

Відповідальність, на думку А.Ф. Плахотного, являє собою соціальний механізм контролю, користуючись яким суспільство забезпечує погодженість особистих та суспільних інтересів, направляє поведінку людей в необхідне, суспільно корисне русло. Зворотний напрям цього зв'язку – від особи до суспільства – характеризує відпові-

¹ Михеев Р.И. Социальная безответственность / Р.И. Михеев // Совершенствование уголовного законодательства и практики его применения. – Красноярск: Изд-во Красноярского ун-та, 1989. – С. 15–16.

² Михеев Р.И. Там само. – С. 16.

дальність як найважливішу моральну і соціальну психологічну якість людини. Будь-яка відповідальність за своєю природою має **політичний** характер¹.

У загальній теорії права, як побачимо в наступному розділі даної праці, дослідження проблем відповідальності також пов'язують з нормативним комплексом, що сформувався і діє в суспільстві. Самореалізація організації, діяльності, управління суспільством, державою окремими соціумами та індивідами здійснюється за допомогою системи соціальних норм, що містять у собі найбільш загальні правила поведінки всіх суб'єктів суспільства: людей, органів держави, політичних партій та громадських організацій, релігійних утворень тощо.

Необхідно зазначити, що соціальна відповідальність має дихотомічний характер, що означає не лише взаємне сумлінне, відповідальне ставлення суб'єктів суспільних відносин до своєї суспільно значимої поведінки, але й відповідальність держави перед суспільством і людиною. Отже, соціальна відповідальність суб'єктів суспільних відносин і держави має бути взаємною. Гармонійне поєднання названих аспектів соціальної відповідальності є запорукою розбудови суверенної і незалежної, демократичної, соціальної і правової держави в Україні. Відтак, запорука ефективності соціальної відповідальності – це забезпечення урівноваженої, гармонійної кореляції прав і обов'язків людини в суспільному нормативному комплексі. Втілення такої моделі прав і обов'язків у реальне суспільне буття сприяє формуванню людини не лише як споживача природних і суспільних благ, але і як дбайливого, бережливого господаря природних і соці-

¹ Плахотный А.Ф. Свобода и ответственность (социологический аспект) / А.Ф. Плахотный. – Х.: Издательство Харьковского ун-та, 1972. – С. 15–16.

альних благ, цілеспрямованого творця та охоронця суспільних благ, як матеріальних, так і духовних. У цьому, в основному, полягає цінність формування у людей позитивної соціальної відповідальності крізь призму єдності прав і обов'язків.

Таким чином, можна зробити висновок, що **соціальна відповідальність** – це соціальне явище, що являє собою добровільне та свідоме виконання, використання і дотримання суб'єктами суспільних відносин, приписів, соціальних норм, а у випадку їхнього порушення – застосування до порушника заходів впливу, передбачених цими нормами.

Соціальна відповідальність переслідує **мету** упорядкування, гармонізації суспільних відносин і забезпечення їхнього поступального та стабільного розвитку.

Сприймаючи відповідальність як особисту моральну позицію, людина ставить її у рамки стержня особистої внутрішньої мотивації. Фактично соціальна відповідальність у такому випадку може виражатися крізь призму здатності людини поводитися відповідно до інтересів інших людей. Чим більше свободи, тим більше відповідальності, проте виключно свободна та відповідальна людина схильна до повноцінного саморозвитку в контексті соціальної поведінки. Врешті проблематика відповідальності – це вираження все ж таки моральної свободи людини через розвиток усіх без винятку її задатків.

Соціальна відповідальність і **соціальна безпека** нерозривно пов'язані між собою. Соціальна відповідальність є гарантом **соціальної безпеки** загалом і **особистої безпеки** людини зокрема, засобом підтримання і зміцнення соціальної злагоди, цілісності суспільства, держави. Соціальна безпека, таким чином, об'єктивно потребує надійного механізму соціальної відповідальності.

2. ВИДИ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Соціальні норми, виконуючи у суспільстві охоронну, регулятивну і виховну функції, визначаючи раціональні межі свободи людини, виступають запорукою гармонізації, упорядкованої сталості суспільних відносин поступального прогресивного розвитку суспільства у цілому.

Якщо розглядати суспільство як складне, системне, багаторівневе утворення, соціально-правовий механізм, то, як видається, є підстави погодитися з Б.Д. Шаховим у тому, що соціальні норми виконують роль ефективного засобу «збереження системи, системоутворення, відновлення системності в суспільних відносинах, вироблені самою соціальною системою в ході суспільної еволюції»¹. Таким чином соціальні норми через свої функції виступають як системоутворювальний чинник.

Розрізняють такі види соціальних норм: звичаї, традиції, норми моралі, релігійні (канонічні) норми, етичні норми, політичні норми, корпоративні норми, норми громадських організацій, технічні норми, норми культури, норми права тощо.

У процесі взаємодії та взаємовпливу різних видів соціальних норм кожна з них, зберігаючи свою специфіку, виступає як особливий регулятор².

¹ Шахов Б.Д. Социальные нормы: философские основания общей теории / Б.Д. Шахов. – М.: Наука, 1985. – С. 93.

² Нерсисянц В.С. Юриспруденция. Введение в курс общей теории права и государства / В.С. Нерсисянц. – М.: Норма, 2000. – С. 51.

У залежності від видів соціальних норм виділяють такі **різновиди** соціальної відповідальності: моральна, релігійна, дисциплінарна, політична, правова (юридична) тощо.

Основними формами соціальної відповідальності, зазначає І.Г. Савченко, є юридична, моральна, політична, партійна, професійна, екологічна тощо. Найдавнішою з-поміж них є моральна відповідальність. Політична та правова відповідальність виникають із появою держави, що й формує політичні і правові норми¹.

Висловлені й інші підходи щодо диференціації видів соціальної відповідальності. Зокрема, А.Т. Панов, В.А. Шабалін та А.Ф. Плахотний згадують про моральну, політичну, правову, економічну, національну, державну відповідальності²; М.М. Бахтін – моральну, персональну, політичну, спеціальну відповідальності³; Л.І. Грядунова – політичну, цивільну, партійну, правову, моральну, виробничу, професійну, сімейну відповідальності⁴.

У науковій літературі – філософській, соціологічній, психологічній, правничій, соціальну відповідальність розглядають переважно у двох площинах, аспектах: позитивному (перспективному, проспективному) та негативному (ретроспективному). І.А. Ільїн назвав їх дещо по-іншому – «**попередньою**» та «**прийдешньою**». При цьому попередню відповідальність визначив як живе по-

¹ Савченко І.Г. Соціальна відповідальність в контексті розбудови соціальної держави в Україні / І.Г. Савченко // Актуальні проблеми державного управління: зб. наук. пр. – № 2 (24): у 2 ч. – Х.: Вид-во ХарРІ НАДУ «Магістр», 2005. – Ч. 1. – С. 55 – 63.

² Плахотний А.Ф. Свобода и ответственность (социологический аспект). – С. 66; Панов А.Т., Шабалин В.А. Социальная ответственность личности в развитии социалистического общества. – С. 38.

³ Бахтин М.М. Работа 20-х годов. Искусство и ответственность / М.М. Бахтин. – К.: Next, 1994. – С. 20, 32, 51, 225, 253.

⁴ Грядунова Л.И. Социальная ответственность личности в условиях социализма / Л.И. Грядунова. – К., 1971. – С. 31.

чуття належного і покликання, прагнення до вдосконалення, при яких особа ще не вчинила діяння, а вже знає про свою відповідальність¹.

Визначення соціальної відповідальності, яке акумулює в собі розуміння позитивної (перспективної) та негативної (ретроспективної) соціальної відповідальності, наводять Р.Л. Хачатуров та Р.Г. Ягутян. Вони позиціонують відповідальність як двоєдине соціальне явище: а) дотримання суб'єктами суспільних відносин вимог соціальних норм; б) у випадку безвідповідальної поведінки, яка не відповідає приписам соціальних норм, порушує суспільний порядок – перетерпіння винним позбавлень особистісного чи майнового характеру².

Соціальна відповідальність, як думається, **за своїм сутнісним змістом** має два **види**, прояви, аспекти – позитивний і негативний, відповідальність за минуле і відповідальність за теперішнє і майбутнє. Під **позитивною** (перспективною) соціальною відповідальністю потрібно розуміти добровільне і свідоме використання, виконання, дотримання суб'єктами суспільних відносин приписів соціальних норм. Під **негативною** (ретроспективною) соціальною відповідальністю – застосування для порушника соціальних норм заходів впливу, передбачених цими нормами.

Між позитивною (перспективною) та негативною (ретроспективною) соціальною відповідальністю існує кореляційна залежність: розширення сфери позитивної (перспективної) соціальної відповідальності веде до звуження сфери негативної (ретроспективної) соціальної відповідальності і навпаки – розширення сфери негативної (ретроспективної) соціальної відповідальності веде до

¹ Ильин И.А. Путь к очевидности / И.А. Ильин. – М.: Республика, 1993. – С. 305.

² Хачатуров Р.Л. Юридическая ответственность / Р.Л. Хачатуров, Р.Г. Ягутян. – Тольятти: ВГУ им. В.Н. Татищева, 1995. – С. 22.

звуження сфери позитивної (перспективної) соціальної відповідальності.

Формування позитивної (перспективної) соціальної відповідальності і вироблення ефективної моделі негативної (ретроспективної) соціальної відповідальності є важливим чинником у механізмі забезпечення соціалізації людини, забезпечення її прав і свобод, розвитку демократичних інститутів суспільства, формування і утвердження гуманної системи соціальних цінностей. Фактично, специфіка негативної (ретроспективної) відповідальності полягає у нівелюванні її соціальними нормами. Натомість позитивна (перспективна) відповідальність полягає у усвідомленні особою свого обов'язку перед суспільством крізь призму смислу та наслідків своїх дій і вчинків.

Реальним змістом позитивної відповідальності, вважають Д.А. Ліпінський та Р.Л. Хачатуров, виступає дотримання суб'єктом суспільних відносин соціальних норм, тобто соціально корисна, схвалювана поведінка. Через діяння особи виявляється її ставлення до встановлених соціальними нормами правил. У позитивній відповідальності відображається як повинність і обов'язок, так і саме соціально значиме діяння суб'єкта відповідальності. Всі вони створюють статичні і динамічні характеристики соціальної відповідальності.

Соціальна відповідальність єдина, але має дві форми реалізації: **добровільну** – виражену в обов'язку суб'єкта виконувати приписи соціальних норм його правомірною поведінкою і реакцією на нього, і **примусову** – виражену в обов'язку порушника соціальних норм підпорядкуватися різноманітним заходам суспільного і (або) державного примусу. Спільність позитивної і негативної форм соціальної відповідальності полягає в закріпленні їх соціальними нормами, в єдиних передумовах і вияву в поведінці

суб'єкта. Ця поведінка не однакова за своєю характеристикою. Вона може бути конфліктною, а може бути і соціально схвальною. Зовнішні суперечливі характеристики цих видів поведінки **обумовлені філософським законом єдності і боротьби протилежностей**. Однак обидва варіанти поведінки змодельовані в соціальних нормах, як змодельовані в них позитивний і негативний аспекти реалізації соціальної відповідальності. Враховуючи наведене, вважають вони, соціальна відповідальність – це діалектичний взаємозв'язок між особою і суспільством, що характеризується взаємними правами і обов'язками щодо дотримання приписів соціальних норм, їх виконання, що тягне за собою схвалення, заохочення, а у випадках безвідповідальної поведінки, яка не відповідає вимогам приписів цих норм, – обов'язок витримувати несприятливі наслідки¹.

Для прикладу, П.П. Осипов трактував перспективну відповідальність як дотримання соціальних вимог і слідування суспільним очікуванням². Це дає можливість простежити відношення наведених вище позицій і до правосвідомості, котра також програмує ті та інші соціальні вимоги, норми, що регулюють поведінку людини, її свідомість тощо. Врешті, обидва ці види відповідальності взаємопов'язані, оскільки вищий рівень перспективної відповідальності проектується настільки, наскільки усвідомлено виконуються соціальні норми і, настільки ж рідше трапляється ретроспективна відповідальність.

Позитивний аспект юридичної відповідальності привернув увагу багатьох зарубіжних дослідників (Ф. Паллак, Ж.-П. Сарт, Н. Хайнс та інші). З середини 60-х рр. XX ст. у радянській філософській літературі започатковується роз-

¹ Философия права. Курс лекций: учеб. пособие: в 2-х т. / отв. ред. М.Н. Марченко. – Т. 2. – С. 371–372.

² Осипов П.П. Теоретические основы построения и применения уголовно-правовых санкций (аксиологические аспекты) / П.П. Осипов. – Ленинград: Изд-во Ленингр. ун-та, 1976. – С. 73.

гляд даної наукової проблеми в працях Р.І. Косолапова, В.С. Маркова, В.П. Тугаринова, А.П. Черепніної та інших науковців. Названими та іншими вченими відстоюється думка, що відповідальність за найближче майбутнє і більш віддалену перспективу створює серцевину, складає суть кожної відповідальності, відповідальності будь-якого роду¹.

У філософській літературі останніх минулих десятиліть переважає думка про наявність позитивної (перспективної) соціальної відповідальності та про необхідність дослідження її закономірностей, хоча підходи вчених до визначення її поняття, структури, завдань і функцій частково відрізняються. При цьому не заперечується значення негативної (ретроспективної) відповідальності, підкреслюється її вплив на формування позитивної (перспективної) відповідальності, а також те, що відповідальність негативна не може повністю задовольнити потреби ефективності регулювання суспільних відносин².

Свобідна та сформована людина відповідає за особисте життя, його зміст і напрям розвитку. Таємниця свободи, на думку І. Ільїна, полягає у тому, що людина покликана жити передовсім особистими діями та вчинками, відтак нести за їхні наслідки відповідальність. Як уже зазначалося попередньо, філософ виділяє **попереджувальну** (позитивну – *В.К.*) відповідальність і **прийдешню** (негативну – *В.К.*) відповідальність. Попереджувальна відповідальність, з його точки зору, – це немов передчуття свого покликання і, водночас, жива воля до досконалості. Людина в цьому випадку ще не здійс-

¹ Витрук Н.В. Общая теория юридической ответственности. – С. 22.

² Грядунова Л.И. Социальная ответственность личности у условиях развитого социализма / Л.И. Грядунова. – К.: Вища школа, 1979. – С. 21; Сперанский В.И. Социальная ответственность личности: сущность и особенности формирования / В.И. Сперанский. – М.: МГУ, 1987. – С. 25–26.

нила жодного вчинку, а, можливо ще й не вирішила, що саме вчиняти, не створила ієрархії цінностей, не обрала ключової цілі тощо. «Людина, – пише І. Ільїн, – всього лиш відчуває в собі силу та вольову енергію і передбачає можливість й неунікненість майбутніх дій і вчинків, пов'язуючи їх особистим наміром і внутрішнім обов'язком реалізовувати «краще з кращого»... Ще не здійснивши вчинку, людина усвідомлює особисту відповідальність. Це відчуття відповідальності дисциплінує людину, зосереджуючи та надихаючи. Тому й значення цієї попереджувальної відповідальності у культурному просторі – основоположне та велике»¹.

Зрештою, і справді, неважко уявити наслідки діяльності людини поза межами дії позитивної відповідальності. Для прикладу, безвідповідальність судді, котрий не виявляє належного рівня правосвідомості, не реалізуючи очевидності потреби об'єктивного вивчення обставин злочину, призведе як до негативних наслідків у виголошенні вироку, так і до свавілля у судовій системі, корупції і т.д.; безвідповідальність політика неодмінно призводить до численних інтриг, шахрайств, обману громадян, суспільства та держави; безвідповідальність лікаря призводить не лише до повної деформації його як професіонала та дискредитації медицини в цілому, а й до фатальних наслідків такого «лікування». Фактично, люди, позбавлені позитивної відповідальності, є абсолютно не здатними творити як власну культуру, так і суспільну культуру, врешті-решт не здатні творити ані демократично-правової держави, ані громадянського суспільства. Саме через це зростає значимість і

¹ Ильин И. О чувстве ответственности [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/Ilin/chuv_otv.php

попереджувальної, і прийдешньої відповідальності. Як зауважував В. Франкл, «Свобода, якщо її реалізація не пов'язана з відповідальністю, може перетворитися у просту сваволю»¹.

У філософській, соціологічній та політологічній науці немає загальновизнаної класифікації видів соціальної відповідальності. Дане питання не було предметом окремого, спеціального монографічного дослідження. Видається найбільш доцільним класифікувати соціальну відповідальність на види за двома критеріями: а) за видами соціальних норм; б) за сутнісним змістом відповідальності.

За першим критерієм виокремлюються наступні види соціальної відповідальності: 1) моральна; 2) релігійна; 3) дисциплінарна; 4) політична; 5) правова. Найчастіше соціальна відповідальність постає універсально комбінованою: моральною і дисциплінарною; моральною і політичною; моральною і правовою; моральною, політичною і правовою і т.п. За другим критерієм, тобто за сутнісним змістом, соціальну відповідальність можна класифікувати на два види: 1) позитивна (перспективна) і 2) негативна (ретроспективна).

¹ Франкл В. Духовность, свобода и ответственность / В. Франкл. – М.: Прогресс, 1990. – С. 76.

3. ПІДСТАВИ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

У філософській доктрині не відведено спеціальної уваги дослідженню підстав соціальної відповідальності на монографічному рівні.

Будь-якому видові людської поведінки притаманна відповідальність, слушно наголошує М.А. Краснов, лише її рамки залежать від конкретних підстав відповідальності: для одних підставою є факт відповідальності перед кимось, для інших – за когось, для ще інших – за щось, для четвертих – має значення ймовірне покарання за вчинене правопорушення (порушення – *В.К.*), для п'ятих – можливість уникнення негативної оцінки своєї діяльності¹. У цьому випадку вочевидь йдеться про позитивну (перспективну) соціальну відповідальність, про одну з характеристик суб'єктивної складової її об'єктивної підстави.

Загалом у філософській доктрині прийнято стверджувати про **об'єктивні** і **суб'єктивні** підстави відповідальності особи. При дослідженні об'єктивних підстав соціальної відповідальності передбачається всебічне вивчення і врахування цілої низки факторів. Насамперед – об'єктивних законів розвитку природи, суспільства, мислення, які й визначають мету і вчинки людей. При тому на кожному етапі розвитку суспільства одночасно наявні протилежні, взаємовиключні тенденції, необхідності, можливості. Полем функціонування поведінки особи служить сфера необхідного, сфера можливого, які, як

¹ Краснов М.А. Ответственность в системе народного представительства: методологические подходы / М.А. Краснов. – М.: Наука, 1995. – С. 23–24.

складові соціальної дійсності, слугують основою вибору, а також об'єктивним критерієм оцінки прийнятого суб'єктом рішення. Визначальний вплив на поведінку людини справляє навколишнє її середовище – відповідний соціум. Об'єктивні можливості вибору певного варіанту поведінки особи, а отже і ступінь відповідальності, залежать (поряд із соціальною орієнтацією особи) також і від її становища в суспільства, від її соціальної ролі.

Передумовою суб'єктивної підстави для відповідальності є можливість пізнання суб'єктом законів природи і суспільства. Це, насамперед, пов'язано з проблемами свободи волі, необхідності вибору поведінки, про що йтиметься окремо. Тому серед суб'єктивних підстав соціальної відповідальності, зазвичай, виділяють: 1) можливість пізнання індивідом законів об'єктивного світу, конкретної соціальної необхідності; 2) свободу волі індивіда; 3) відносну незалежність його свідомості і волі від навколишнього середовища; 4) не жорсткий, а ймовірний характер детермінації поведінки людини; 5) можливість вибору і свободу вибору різних варіантів поведінки; 6) здатність індивіда оцінювати свої вчинки відповідно до інтересів суспільства¹.

Подібну позицію займають Р.І. Косолапов та В.С. Марков, маючи на увазі негативну (ретроспективну) та позитивну (перспективну) відповідальність, які підтверджують, що зміст соціальної відповідальності формується внаслідок взаємодії факторів двоякого роду: а) об'єктивних, що змушують до діяння через потреби і, відповідно, через більш чи менш адекватне пізнання дійсності; і б) суб'єктивних, що виступають для суб'єкта як внутрішні, свідомі, в тому ж ціннісні фактори².

¹ Панов А.Т. Социальная ответственность личности в развитом социалистическом обществе / А.Т. Панов, В.А. Шабалин. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1976. – С. 29–33.

² Косолапов Р.И. Свобода и ответственность. – С. 65.

На думку О.М. Іванової, «Підставою соціальної відповідальності може служити необхідність охорони встановленого порядку суспільних відносин як нормальних умов життя. Суспільство живе згідно з визначеними законами, які утворилися на основі історичного, національного, соціально-культурного розвитку. Природним процесом для такого суспільства буде, звісно ж, захист уже утвореного на цій основі порядку суспільних відносин. Порушення цього порядку неминуче викликає застосування відповідальності»¹.

Уже наведені підходи філософів-науковців до дослідження підстав соціальної відповідальності можна умовно назвати такими, що здійснюються з широких філософсько-соціологічних позицій, тобто широкими. Вони дають можливість з'ясовувати глибинне коріння соціальної зумовленості як нормативної, так і ненормативної поведінки особи, що більш притаманне аналізу соціального механізму формування такої поведінки особи.

Із позицій нормативного підходу кожному видові соціальної норми кореспондує (коли йдеться про негативну (ретроспективну) соціальну відповідальність) відповідний вид (види) соціальної відповідальності.

Прийнято диференціювати дві підстави соціальної відповідальності: а) **нормативну**; б) **фактичну**.

Нормативною підставою соціальної відповідальності як негативної (ретроспективної), так і позитивної (перспективної), є система наявних чинних соціальних норм, що функціонують у даному суспільстві.

Соціальні норми, виконуючи таким чином у суспільстві охоронну, регулятивну і виховну функції, визначаючи раціональні межі свободи людини, виступають запорукою гармонізації, упорядкованої сталості суспіль-

¹ Іванова О.М. Философский и юридический аспекты свободы и ответственности / О.М. Иванова // Вестник Волжского ун-та им. В.Н. Татищева: Юриспруденция. – Вып. 18. – Тольятти: ВУиТ, 2001. – С. 51.

них відносин поступального прогресивного розвитку суспільства у цілому.

Розрізняють такі види соціальних норм: звичаї, традиції, норми моралі, релігійні (канонічні) норми, етичні норми, політичні норми, корпоративні норми, норми громадських організацій, технічні норми, норми культури, норми права тощо.

У процесі взаємодії та взаємовпливу різних видів соціальних норм кожна з них, зберігаючи свою специфіку, виступає як регулятор особливого роду¹.

Наявність цілісної, динамічної системи соціальних норм є вагомим соціальним здобутком, яскравим свідченням прогресивного цивілізованого розвитку відповідного суспільного організму. З іншого боку, суспільний прогрес неможливий без цілісної, динамічної системи загальнообов'язкових правил поведінки у вигляді соціальних норм, які забезпечують упорядкованість, сталість, контрольованість і прогнозованість розвитку суспільних відносин.

Системі соціальних норм притаманний об'єктивно-суб'єктивний характер. З одного боку, вони є наслідком об'єктивних закономірностей розвитку суспільства, а з іншого – результатом суб'єктивного пізнання, на основі уяви і оцінки цих закономірностей людською свідомістю та їхньої суб'єктивної об'єктивації в матерію поля соціальних норм. Тому є підстави стверджувати, що соціальні норми, як форми суспільної свідомості, є певною мірою відображенням досягнутого суспільством рівня духовно-культурного, економічного та соціально-політичного розвитку, історичною рисою характеристики якості життя людей у даному суспільстві.

Соціальна норма визначається правниками як загальне правило поведінки, що регулює суспільно значиму поведінку людей. У своїй сумі соціальні норми утво-

¹ Нерсисянц В.С. Юриспруденция. Введение в курс общей теории права и государства / В.С. Нерсисянц. – М.: Норма, 2000. – С. 51.

рюють своєрідну систему стандартів (зразків, моделей), принципів людської поведінки, які є обов'язковими (бажаними, допустимими) в умовах відповідного соціуму.

Соціальні норми безпосередньо чи опосередковано визначають суспільно корисні, суспільно прийнятні, суспільно шкідливі та суспільно небезпечні діяння людей в системі суспільних відносин, виконуючи роль важливої детермінанти людської поведінки. Таке визначення здійснюється через дозвіл, заохочення творчого ставлення до суспільних вимог або ж зобов'язання до певної поведінки чи її заборони. У двох останніх варіантах потенційною є загроза відповідного осуду антинормативної поведінки суб'єкта та його особи.

Характерною рисою соціальних норм є те, що вони, окрім норм права, наявні як у додержавному суспільстві, так і в державно організованому суспільстві. Правда, система цих норм у названих періодах розвитку суспільства є різною. Однак неодмінною рисою є їхня взаємодія і взаємовплив при відносній автономності, специфічності кожної з цих норм. У своєму гармонійному поєднанні вони утворюють **нормативне поле** суспільного механізму регулювання поведінки людей.

Метою соціальних норм є охорона і забезпечення примноження тих духовних і матеріальних цінностей, які є здобутком суспільства і служать підґрунтям для цивілізованої реалізації інтересів і потреб людини. Доречно зазначити, що відповідно до ст. 3 Конституції України, людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю.

Соціальна відповідальність і свобода пов'язані із ставленням людини до соціальних цінностей. Система індивідуальних цінностей людини, як відомо, є відносною і залежить від низки факторів об'єктивного і суб'єктивного характеру. Разом із тим, наявна й група цінно-

стей, які є найбільш очевидними і сприймаються і визнаються більшістю людей. Н.І. Лапін, на підставі досліджень ціннісних переконань росіян, проведених у 1995 році Центром дослідження динаміки цінностей Інституту філософії РАН, наводить **14 базових цінностей**:

- 1) життя людини як найвища цінність, самоцінність;
- 2) свобода в сучасному ліберальному розумінні цього поняття як «свобода для» реалізації соціально позитивних потреб і здібностей індивіда;
- 3) моральність як якість поведінки людини у відповідності з загальнолюдськими морально-етичними нормами;
- 4) спілкування в родині, з друзями та іншими людьми, взаємодопомога;
- 5) сім'я, особисте життя, продовження роду;
- 6) робота як самоцінний зміст життя і як засіб для заробітку;
- 7) добробут-доходи, комфорт свого життя, здоров'я;
- 8) ініціативність, підприємливість, здатність відокремитися, реалізувати себе;
- 9) традиційність – повага до традицій, жити як всі, залежність від обставин;
- 10) незалежність – здатність бути особистістю, жити за своїми критеріями;
- 11) самопожертвування як готовність допомагати іншим, навіть на шкоду собі;
- 12) авторитетність, здатність впливати на інших, мати владу над ними, конкурувати і домагатися перемоги;
- 13) законність як встановлений державою порядок, який забезпечує безпеку індивіда, рівноправність його відносин з іншими;
- 14) вільність як архаїчна «свобода від...» обмежень волевиявлення індивіда, який прагне до всездозволеності¹.

¹ Лапін Н.И. Модернизация базовых ценностей россиян / Н.И. Лапін // Социологическое исследование. – 1996. – № 5. – С. 7.

Визнання «шкали» цінностей на рівні особи, осіб, суспільства у цілому створює необхідний надійний ґрунт для реалізації соціальних норм, що їх охороняють, забезпечує гармонізацію людських стосунків, сприяє утвердженню суспільного нормативного порядку і організованості нормативної культури. З іншого боку, система ціннісно-нормативної орієнтації суб'єктів суспільних відносин сприяє розвитку соціальних цінностей, зміцненню позитивної установки суб'єктів щодо навколишньої дійсності. Визначальним змістом цього спрямування є схильність суб'єкта до соціально корисної, соціально прийнятної поведінки.

На зв'язок поведінки людини із соціальними нормами звертається увага у філософській літературі. Так, В.М. Маліновська наголошує, що **відповідальність** завжди і нерозривно пов'язана з **необхідністю** дотримання приписів, правил поведінки, підкорення, узгодження своєї поведінки з об'єктивними законами природи та суспільства. Якщо немає необхідності у дотриманні будь-яких норм, приписів, то немає і відповідальності. Соціальна відповідальність виникає тоді, коли поведінка індивіда має суспільне значення та регулюється соціальними нормами¹. Д.І. Бернштейн, розглядаючи соціальну відповідальність у цьому ж руслі, наголошує на її двох аспектах: 1) відповідальність за виконання обов'язку, що передбачена соціальною нормою; 2) відповідальність за порушення такого обов'язку².

В історико-філософській вертикалі парадигма такого потрактування соціальної відповідальності відходить

¹ Маліновська В.М. Юридична відповідальність як різновид соціальної відповідальності / В.М. Маліновська [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vru.gov.ua/Docs/a150710.pdf>

² Бернштейн Д.И. Правовая ответственность как вид социальной ответственности и пути ее обеспечения / Д.И. Бернштейн. – Ташкент: «ФАН», 1989. – С. 35.

своїм корінням до Гомера та Гесіода, філософування яких позначалося акцентуацією на осмисленні співвідношення «належного» й «сущого». Фалес, Солон, Піттак, Біант, Клеобул, Хілон, Периандр, продовживши цей підхід, наголошували на необхідності підпорядкування реальної поведінки індивідів нормам, закладеним у суспільстві. Софісти розвинули, розширили цю тезу, висловившись так: якщо людина порушить вимоги природи, то підпаде під відповідальність, тобто зазнає певних утрат, навіть якщо про її порушення ніхто не дізнається. Якщо ж особа здійснить порушення норми, встановленої людьми, то зазнає ганьби та сорому – однак не неминуче, а лише у тому разі, якщо про цей її вчинок дізнаються в соціумі¹. У цьому ж напрямі осмислювали питання Демокрит, Платон, Арістотель, Епікур, Цицерон та чимало інших філософів. Їхні міркування фактично задали вектор до трактування підстав соціальної відповідальності як таких, що пов'язані з порушенням соціальних норм. Саме таке спрямування знайшло свій подальший розвиток у теорії та філософії права. Так, І. Ільїн, апелюючи до соціальної відповідальності, на перший план виводив соціальні норми, трактуючи останні як правила, що визначають взаємні відносини між людьми².

Фактичною підставою негативної (ретроспективної) соціальної відповідальності є вчинення суб'єктом суспільних відносин діяння, яке суперечить соціальній нормі або нормам, а у випадку порушення юридичної норми – наявність у такому діянні складу відповідного правопорушення.

¹ Маковельский А.О. Досократики. Часть первая / А.О. Маковельский. – Казань: Изд-во книжного магазина М.А. Голубева, 1914. – С. 46.

² Ильин И. Общее учение о праве и государстве / Иван Ильин. – М.: Хранитель, 2006. – С. 77.

Фактичною підставою позитивної (перспективної) соціальної відповідальності є правомірне діяння суб'єкта суспільних відносин, іншими словами – наявність в його діянні відповідного складу правомірного вчинку.

Враховуючи уже наведене, не можна не погодитися з В.В. Мальцевим, що підставою соціальної відповідальності виступають не лише суспільно шкідливі (і суспільно небезпечні – *В.К.*), але й **суспільно нейтральні** і суспільно корисні вчинки людини в ситуаціях, коли сформувалась громадська думка щодо висновку: в якій-небудь поведінці не було проявлено достатньою мірою обачності або, навпаки, рішучості, мужності, сміливості, кмітливості, розуму, працелюбства, поваги до старших, батьків, Батьківщини і т.п. Інша справа, пише далі він, що і спектр відповідальності при цьому також надзвичайно широкий: від винесення суворого вироку за вчинення злочину до мовчазного осуду декількома особами¹. Думається, що в частині суспільно нейтральних діянь твердження В.В. Мальцева є некоректним. Річ у тому, що соціально-нормативному врегулюванню піддаються лише такі діяння людини, які мають публічне, суспільне значення, є суспільно значимими. Тобто такі, які виступають предметом інтересів інших суб'єктів суспільних відносин, зачіпають їхні інтереси. Суспільно нейтральні діяння людини не зачіпають цих інтересів, втілюються лише на рівні приватних інтересів даного суб'єкта суспільних відносин.

У такому контексті рівень внутрішньої самодисципліни, врешті культури конкретної людини – це підґрунтя для реалізації свободи та відповідальності. Звісно, свободу можна розуміти як підґрунтя для життя за ба-

¹ Мальцев В.В. Социальная ответственность личности, уголовное право и уголовная ответственность. – С. 153.

жаннями у допустимих суспільством межах. Тобто, йдеться про вибір між позитивними та негативними наслідками своєї діяльності, між справедливістю і несправедливістю, моральністю та аморальністю, добром і злом тощо. Це означає, що людина, реалізуючи себе як особистість, повинна підпадати під відповідальність за здійснений вибір.

Знову ж таки простежується нерозривний зв'язок суб'єктивної підстави соціальної відповідальності зі свободою людини, що ми й будемо розглядати в наступному підрозділі даної наукової праці, виходячи з домінантної важливості даного аспекту цієї проблеми. Як зазначає М.С. Конох, свобода – **використання необхідності** задля досягнення конкретних цілей, натомість відповідальність – вид діяльності, в якій свобода відображається, а понад тим, наявна межа відповідності вільної діяльності тим об'єктивним умовам, у яких вона проходить¹.

Отже, відповідальність як саморегулятор діяльності людини передбачає наявність свободи волі, відчуття обов'язку, совісті, здатність до самоконтролю та самоуправління в ім'я власного добра та добра інших членів соціуму. Це означає, що, здійснивши вибір, прийнявши відповідне рішення, людина взяла на себе відповідальність, і, передовсім, за передбачені наслідки. Тому й свобода волі пов'язується із розумовою здатністю людини здійснити усвідомлений і продуманий вибір, мужньо прийняти рішення. Свобода волі через **розум**, на основі категорій: **добро, зло, обов'язок, необхідність, совість і відповідальність** – такий діалектичний шлях формування поведінки індивіда.

¹ Конох М.С. Особа: право, свобода, відповідальність / М.С. Конох. – К.: Редакційно-видавничий відділ Дніпродзержинського держ. техн. ун-ту, 1996. – С. 65.

4. СВОБОДА ВОЛІ ЯК ОНТОЛОГІЧНА ОСНОВА ФАКТИЧНОЇ ПІДСТАВИ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

У філософії поняття відповідальності, зазвичай, розглядається в нерозривному зв'язку з категоріями свободи, свободи волі, свободи прийняття рішень, свободи дій. Розуміння поняття відповідальності в класичній філософії максимально узалежене від поняття свободи, яка розглядається як онтологічна основа відповідальності. В енциклопедичних джерелах містяться різні визначення терміна «свобода». Найбільш доступні з них визначають «свободу» як: 1) здатність людини оволодівати умовами свого буття, долати залежність від природних і соціальних сил, зберігати можливості для самовизначення, вибору своїх дій і вчинків¹; 2) усвідомлена необхідність і дії людини відповідно до своїх знань, можливостей і здатності вибору у своїх діях²; 3) здатність людини до активної діяльності відповідно до своїх намірів, інтересів, під час якої вона намагається досягти поставленої перед собою мети³; 4) природний стан народу або окремої людини, який характеризується можливістю діяти на власний розсуд. У вузькому розумінні – суб'єктивна можливість людини й громадянина здійснювати або не здійснювати певні дії, що ґрунтуються на його конституційних правах

¹ Современный философский словарь / под ред. проф. В.Е. Кемерова. – М. – Бишкек-Екатеренбург: Одиссей, 1996. – С. 439.

² Философская энциклопедия. – М.: Советская энциклопедия, 1967. – Т. 4. – С. 559.

³ Философский энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1989. – С. 569.

і свободах¹; 5) філософська категорія, в якій відображається свобода дій людини як розумної істоти, що ґрунтується на пізнанні та практичному використанні об'єктивних законів, на підкоренні людиною стихійних сил природи і законів суспільного життя².

Відповідальність є закономірним проявом свободи, але не єдиним. Вона – наслідок безвідповідальної поведінки суб'єкта суспільних відносин, тоді як відповідальна поведінка суб'єкта не породжує такого наслідку. Отже, не існує відповідальності поза свободою. Як стверджують Р.І. Косолапов і В.С. Марков, «Свобода та відповідальність – це дві сторони єдиного цілого – свідомої людської діяльності. Свобода – це можливість реалізації цілеспрямованої діяльності, здатність діяти в рамках знання суті речей, і реалізується вона настільки, наскільки глибшими є знання об'єктивних умов, наскільки точніше до цих умов обрані цілі і засоби її досягнення. Відповідальність – продиктована об'єктивними умовами, їх усвідомленням і суб'єктивно поставленою ціллю необхідності вибору. Тобто, свобода породжує відповідальність, відповідальність – спрямовує свободу»³.

Відповідальність, як правильно наголошують Г.І. Іконников та В.П. Ляшенко, є органічною властивістю свободи. Сваволя власне тому і не є свободою, що вона не передбачає відповідальності. Свобода завжди визнає за суб'єктом певні права щодо суспільства, але в той же час вимагає від нього відповідальності (виконання обов'язків) перед суспільством. Відповідальність є орга-

¹ Юридична енциклопедія. – К.: Українська енциклопедія, 1998. – Т. 5. – С. 441.

² Український радянський енциклопедичний словник. – К.: Українська енциклопедія, 1968. – Т. 3. – С. 231.

³ Косолапов Р.І. Свобода и ответственность / Р.І. Косолапов, В.С. Марков. – М.: Политиздат, 1969. – С. 72.

нічною властивістю свободи. Тому сваволя не є свободою, оскільки вона не припускає відповідальності. Людина та інші суб'єкти суспільних відносин здійснюють свою діяльність не інстинктивно, а свідомо. Це означає, що розум, а саме і юридично оформлений, не дозволяє соціальному суб'єктові робити все, що завгодно. Свобода – це можливість жити на власний розсуд у межах, визначених соціальними нормами. Жити ж на власний розсуд – означає вибирати між добром і злом, справедливістю і несправедливістю, моральністю і аморальністю, бути творцем реалізувати себе як особу і відповідати за вибір перед суспільством і собою¹.

Відповідальність є зворотною стороною свободи, яка нерозривно пов'язана з нею та завжди її супроводжує. Той, хто діє вільно, повністю відповідає за свої дії. Кожний людський вчинок як наслідок свobodно обраного рішення в ситуації морального вибору так чи інакше порушує інтереси інших людей, суспільства. Оскільки моральний вибір виражає реальний зв'язок особи з іншими людьми, а отриманий наслідок набуває певного значення для інших людей, це завжди накладає відповідальність на особу.²

Отже, відповідальність становить невід'ємну органічну властивість свободи, її зворотною сторону в сенсі свободи волі і дій людини, яка є суб'єктом свободи і водночас відповідальності. Свобода належить до числа основних загальнолюдських моральних чеснот суспільства, якими, зокрема, є справедливість, совість, гуманність, незалежність, рівність.

У контексті трактування **відповідальності як необхідності** та умови **свободи** Н.А. Мясникова виділила кілька її вимірів, серед яких:

¹ Иконников Г.И. Философия права / Г.И. Иконников, В.П. Лященко. – М.: Юрайт, 2010. – С. 253-254.

² Етика / за ред. В.О. Лозового. – К.: Юрінком Інтер, 2007. – С. 110–111.

– **онтологічний вимір** – дає уявлення про трансцендентальну відповідальність як характеристику людського буття, що змінює свою конфігурацію та характеристики під впливом сучасної реальності (відповідальність – фундаментальний елемент життєдіяльності, адекватний миттєвості, що відіграє інтегральну функцію на рівні індивіда та суспільства, натомість модель «нестійкої» відповідальності адекватна умовам сучасної реальності);

– **аксіологічний вимір** – розглядає відповідальність як виокремлену цінність саму в собі, як благо, що має реалізовуватись практично;

– **праксеологічний вимір** – це реалізація відповідальності як елементу сучасних соціальних практик¹.

Свобода була і є традиційним предметом дослідження різних наук упродовж багатьох століть.

Арістотель розглядав свободу як основне начало демократичного ладу. Тільки при такому державному устрої всі користуються свободою². На його думку, в основі психофізичної діяльності людини перебувають дві першопричини – **прагнення і розум**. Їхнє поєднання породжує волю – начало, народжене в розумній частині душі, основою якого є знання. Воля є проміжною ланкою між розумною діяльністю і імпульсивною поведінкою людини³.

Платон виділяв чотири ступені стану душі людини: перший – **розум**, другий – **міркування**, **мислення**, третій – **віра**, четвертий – **уподобання**. У своїх роздумах про модель держави він виходив із ієрархії найвищих

¹ Мясникова Н.А. Свобода и ответственность при конструировании жизненной стратегии индивида / Н.А. Мясникова // Філософські перипетії // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. – № 750. – 2006. – С. 72.

² Аристотель. Сочинения: в 4 т. / Аристотель – М.: Мысль, 1983. – Т. 4. – С. 570.

³ Антология мировой философии: Античность. – Минск: Харвест, 2000. – С. 371–377.

здібностей людини: розуму, волі та почуттів. При цьому кожній із цих найвищих здібностей людини кореспондує своя чеснота: **розуму** – мудрість, **волі** – мужність, **почуттям** – поміркованість у вияві¹.

Платон розумів свободу як схильність до добра, завдяки якій людина перетворюється у вільного учасника суспільних відносин. Свобода – це стан розумності, вміщений у людській душі. Свобода початково не притаманна людині, вона є станом, якого слід досягти.²

КОРЕЛЯЦІЯ ПРОМИСЛУ БОЖОГО ЗІ СВОБІДНОЮ ВОЛЕЮ У КОНЦЕПЦІЇ АВГУСТИНА АВРЕЛІЯ

Августин розглядав свободу як основу і початок самої людини та джерело блага у суспільстві. Саме Августин заклав основу концепції свободної волі. Згідно з нею людина свободна у виборі поведінки. Лише під впливом злої волі, що є наслідком вселення в неї злих сил, людина вчиняє злочин³. Він стверджував, що людина, маючи прицеплене в душі почуття правди, шукає її упродовж усієї своєї діяльності. Людина здійснює свою діяльність внаслідок свідомих і несвідомих актів волі. Поняття свободи Августин розумів у двох значеннях: а) свобода формальна; б) свобода моральна. Формальна свобода означає можливість вибору особою між добром і злом. Моральна свобода, з етичного пункту бачення, має принципове значення, вона зводиться до внутрішнього

¹ Платон. Диалоги / Платон. – М.: АСТ; Харьков: Фолио, 2001. – С. 254; 170.

² Платон. Диалоги / Платон. – М.: Эксмо, 2009. – С. 182–183.

³ Сливка С.С. Природне та неприродне право / С.С. Сливка. – К.: Атіка, 2005. – С. 85; Иншаков С.М. Зарубежная криминология / С.М. Иншаков. – М.: ИНФРА-НОРМА, 1997. – С. 16.

уникнення зла і свідомого вчинення добра. Це є ґрунтовний вид свободи, який забезпечує конструктивний розвиток людини, є основою морального чи політичного розвитку суспільства¹.

Усюдиприсутність і всемогутність Бога впливає із його невід'ємної властивості – волі. На думку Августина, «Воля Божа властива Богові та передує будь-якому акту творіння... Воля Божа належить до Його божественної субстанції»². Отже, як зауважує В.В. Соколов, осмислення творіння «з нічого», особливо, що стосується Августина, закономірно наштовхувало його до висунення на перший план саме вольової властивості божественної сутності. «Фактор волі, в цьому випадку, – стверджує дослідник, – став ключовим вираженням ірраціональності та, навіть, суті божественного Суб'єкта. Проте філософська небезпека тут криється в тому, що вона все ж таки не вичерпує всієї повноти божественного Суб'єкта в його ставленні до світу та людини, адже такого роду ставлення неможливе поза властивістю знання»³.

Фактично перевага душі над тілом, згідно з інтерпретацією цієї тематики Августином, виражається передовсім властивістю волі. Тобто, специфіка активності людини визначається властивістю її особистої волі. Остання поряд із розумом виражає атрибут Бога, віддзеркалючись як основа Його всемогутності. Зрештою саме специфіка людської діяльності визначається виключно в рамках особистої волі, здатністю людини до свobodного рішення, незалежного від жодних зовнішніх чинників. Бе-

¹ Sylwestrzak A. Historia doktryn politycznych i prawnych / Andrzej Sylwestrzak. – Warszawa: Lexis Nexis, 2009. – P. 106.

² Августин Аврелий. Исповедь / Аврелий Августин. – М.: Азбука-классика, 2008. – Кн. 11, X (12).

³ Соколов В.В. Историческое введение в философию: История философии по эпохам и проблемам / В.В. Соколов. – М.: Академический Проект, 2004. – С. 358.

зумовно, такого роду термінологія притаманна основам богослов'я християнства та формувалася впродовж багатьох епох. Так, для прикладу, засади свободи віруючої особистості сформулював ще апостол Павло: «Господь же – дух, а де Господній дух, там воля» [II Кор. 3, 17]¹.

З-поміж багатьох творів Августина, котрі, тією чи іншою мірою стосуються означеної проблематики, необхідно виокремити зокрема такі: «Про свободне рішення»; «Про місто Боже»; «Про свободну волю» тощо. У цих та інших творах середньовічний мислитель та отець Церкви поставив дієвість волі попереду розуму, вважаючи його однозначно пасивним, оскільки його глибинні ідеї виражаються лише завдяки дії божественного Суб'єкта та його благодаті. По-перше, волю доцільно трактувати в рамках свободи, оскільки воля – це стержень життя будь-якої людини. По-друге, воля у всіх життєвих випадках передре розуму. Фактично, Августин стверджував, що Бог, в якому абсолютизується будь-яка істинність, володіє вичерпним знанням і промислом. Це дало підстави мислителю вважати, що божественне передзнання стосується насамперед конкретної особи, дії якої наперед відомі Богові. Проте промислу Бога не підкорена людська воля, оскільки по суті є незалежною від будь-якого зовнішнього втручання чи регламентування. «Волюнтаризм Августина полягає, у цьому контексті, – зауважує В.В. Соколов, – у передуманні волі щодо розуму та, навіть, пануванні над ним. Тут християнська філософія здійснила вагомий прорив уперед щодо античної філософії з притаманним їй інтелектуалізмом. Для багатьох античних філософів свобода – це передовсім всього лиш відсутність зовнішнього примусу та можливість вибору засобів для

¹ Подано за виданням: Святе Письмо Старого та Нового Завіту / переклад Хоменка. – Львів: Місіонер, 2005. – С. 221.

досягнення цілей»¹. Отже, Августин багатосторонньо розвивав учення про свободу волі, чим, власне кажучи, актуалізував тематику формування світогляду особистості. Воля, на його думку, – це суб'єкт віри у всемогутнього та доброго Бога. Зрештою апостол Павло відобразив значення волі людини як ірраціональної властивості людської діяльності: «Бо що роблю, не розумію: я бо чиню не те, що хочу, але що ненавижду, те роблю» [Рим. 7, 15]².

Тут простежується ключова ірраціональна компонента християнського вчення, особливо що стосується абсолютності Божого промислу, який немов би нівелює долю чи фатум і регламентує людську діяльність у рамках християнської етики, проте співвідноситься із свободою вибору людської волі. Саме остання, на думку св. Августина, творить людину як богоподібну. Тобто, притаманна людині воля активізує діалог між Богом та особою і навпаки, що своєю чергою уможливорює усвідомлення людиною особистого покликання, шляхів самореалізації і, зрештою, методів духовного зросту тощо.

З іншого боку Августин неодноразово підкреслював і гріховну властивість свободної волі людини. Тобто йдеться про зв'язок ірраціональності свободної волі з людською тілесністю. Згідно з апостолом Павлом: «Тепер же то не я чиню, а гріх, що живе в мені» [Рим. 7, 17]³. Проте, стверджує В.В. Соколов, гріх не наділений онтологічним статусом в теодицеї Августина, оскільки світ, створений найдобрішим Богом, являє собою найрізноманітнішу градацію добра. Зло, таким чином, цілковито

¹ Соколов В.В. Историческое введение в философию: История философии по эпохам и проблемам. – С. 375.

² Подано за виданням: Святе Письмо Старого та Нового Завіту / переклад Хоменка. – Львів: Місіонер, 2005. – С. 192.

³ Подано за виданням: Святе Письмо Старого та Нового Завіту. – С. 192.

приховане у людині, власне в її свободній волі, котра здебільшого вибирає саме гріх¹. Окрім того, відповідальність за вчинений гріх чи гріхи є сама людина, адже її свободна воля стає немов перепорою у спогляданні добра. Людина, яка вчинила гріх, вчинила його свobodно та з виявом бажання. Вона продовжує використовувати особисту свободу волі, щоб діяти згідно з особистими бажаннями, але не з тими, до яких повинна прагнути (відповідно до християнської етики). Зважаючи на своє милосердя, Бог вибрав окремих до дії спасіння. Вчинив він це в контексті дії своєї благодаті. Остання передує добрій волі людини.

Разом із тим, свободна воля людини за своєю природою не може бути причиною аморального чи морального вчинку, як і, зрештою, приводом аморальної поведінки також. На її «долю» припадає всього лиш причинність здійснення вибору чи на користь того чи іншого виду вчинків, чи на його перепону. Узагальнюючи, зауважимо що свободна воля є необхідною умовою реалізації морального вчинку, адже без неї не можна говорити про моральність чи аморальність вчинку. Чимало сучасних богословів, опираючись на вчення Августина, переконані, що, маючи свободу, людина має усі шанси стати або святим, або вести аморальний, грішний спосіб життя. Іншими словами, причиною гріха є, передовсім, бажання людини використовувати особисту свободу (в даному випадку, моральну свободу) для задоволення своїх похотей, пристрастей чи втаємничених аморальних бажань.

Із цього приводу слушно зазначає, для прикладу, М.А. Олесницький: «Як у природі переважає загальний і незмінний закон, що творить усюди порядок та красоту, так і у духовному світі, особливо в житті людини, пере-

¹ Соколов В.В. Историческое введение в философию: История философии по эпохам и проблемам. – С. 376.

важає такий самий загальний і незмінний закон, що творить усюди порядок і благо. Обидва закони містяться у всемогутній і благій Божій волі. Проте, якщо у природі закон реалізовується з необхідності, то в житті людини він виконується вільно. В першому випадку присутніми є примус та неунікненість, а, в другому, – обов'язок (тобто виконання без примусу). Вільне чи добровільне виконання обов'язків, пов'язаних безпосередньо із законом або ж Божою волею, як Творця і як Відкупителя, називається моральністю і моральним життям, а, точніше, християнською моральністю»¹. Більш глибокий коментар подав Августин: «Якщо, й насправді, людина – це певне благо та не може вчинити правильно, коли цього не захоче, вона повинна володіти вільною волею, без якої неспроможна вчинити правильно. Проте від того, що завдяки їй вчиняються і проступки [гріхи], звісно ж, це не означає, що Бог дарував вільну волю людині саме для цього. Відтак, оскільки без свободи волі людина не спроможна жити правильно, це і є достатньою підставою для того, щоб бути дарованою. А те, що вона дарована саме для цього, можна простежити у випадках, коли людина, користуючись вільною волею, чинить проступки, є покараною зверху. Було б несправедливо, якщо б вільна воля була дарованою не лише для того, щоб жити правильно, але й для того, щоб грішити. ... Адже те, що не вчинено добровільно [використовуючи вільну волю], не було б ні гріхом, ні правильним учинком. Тому і покарання, і нагорода були б несправедливими, якщо б людина не володіла вільною волею. Проте й у покаранні, й у нагороді повинна бути присутньою справедливість,

¹ Олесницький М.А. Нравственное богословие / М.А. Олесницький [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://azbyka.ru/nravstvennost_i_duhovnost/olesnicky_bogoslovie_1g01_all.shtml

оскільки це одне із благ, притаманних Богові. Таким чином, Бог повинен був дарувати людині свободну волю»¹.

Можемо припустити, що Августин відокремлює свободну волю від свободи, та більше того, дискутує з цього приводу з Цицероном. Останній стверджував, що в разі, коли людина визнає те, що існує напередвизначення усього, то впливає, що це унеможливорює моральність людини. Адже навіть покарання чи нагорода людині, коли той чи інший її вчинок не є виявом ні свободної волі, ні її моральності, а, натомість, є виявом якихось випадкових обставин чи Божим промислом? Тут простежується надання переваги Цицероном свободі, відкидаючи в такому разі, загальне управління світом. Августин Блаженний, критикуючи заперечення Цицероном Божого промислу у світі, стверджує, що Бог, будучи усезнаючим, дає право чи можливість людині самій свободно вибирати правильне рішення щодо Його волі, виконувати її чи ні. Проте в усьому бутті, на думку Августина, простежується Божа сила, тому й свободна воля людини також бере свій початок у Бога. Він немов допомагає людині бути свобідною, даруючи їй свою благодать, яка збільшує значення свободної волі у житті людини, а не заперечує її чи обмежує.

Урешті-решт, з уже викладеного можна зробити висновки, що Августин відстоював свободу радше як свободу волі, а не як свободу дій. Іншими словами, говорячи про вислів, скажімо, «усе в нашій владі», слід розуміти лише як те, що ми спроможні зреалізувати те, чого бажаємо. Разом із тим, людська воля є однією із тих речей, котрі невідокремлені нашому впливові чи пануванню, оскільки в той момент, коли людина чогось бажає, одразу ви-

¹ Августин Аврелий. О свободе воли / Аврелий Августин // Антология средневековой мысли. Теология и философия европейского Средневековья: в 2 т. – СПб.: Издательство Русского Христианского Гуманитарного Института, 2001. – Т. 1. – С. 25–26.

являє присутність особистої волі. Фактично, це відображає теорію Августина про свободу волі.

Людина повинна навчитися крізь призму власного бажання відрізнати у своєму вчинку фізичну дію від прояву особистої волі, беручи до ваги різницю особистої волі від дії духовної благодаті. Промисел Божий, на думку Августина, не обмежує чи наперед не визначає волю людини. Людині підвладне лише прагнення до того, чого вона бажає, проте насправді ж вона цього не спроможна досягти, оскільки успіх досягнення бажаного попри все залежить і від інших, поза людським впливом, чинників, а не від особистої волі. Тобто, не заперечуючи Божий промисел чи Його властивість – усезнаючий, – необхідно погодитися з Августином, що, все ж таки, особиста воля в цьому контексті залишається недоторканою і свободною. Божий промисел не позбавляє людину «права» вибору альтернативи своїх дій і вчинків, натомість і особиста свободна воля не діє всупереч Божому промислу. Іншими словами, кореляція Божого промислу та людської волі творить людину свободною. Як зазначає А.І. Папук, «Бог сотворив людину вільною, тобто, особою, істотою, вільною здійснювати вибір між добром і злом, але водночас зобов'язаною нести відповідальність за свій вибір, а отже, приреченою на моральну відплату за цей вибір»¹.

У рамках свободи людини, її волі, Августин розмірковує і над дією Божої благодаті, як зовнішньої щодо людини сили, котра немов би усуває її свободу. Тобто, теоретично, тут можна припустити непричетність свободної волі до спасіння людської душі, беручи до уваги те, що, згідно зі Августином, після гріхопадіння свободної волі як такої не існує. У свою чергу, Божа благодать відіграє, у випадку спасіння, ключове значення. Урешті-решт Августин один із небага-

¹ Папук А. Нариси з історії філософії середніх віків / А. Папук. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2007. – С. 108.

тьох тодішніх отців церкви, якщо не найперший, хто зумів обґрунтувати неперевершеність впливу та дії Божої благодаті, особливо що стосується преображення нею особистої волі людини. Отже, Божя воля передовсім, як і свободна воля людини, є апогеем непізнаваності Бога і, на думку Августина, неможливістю його осмислення у рамках будь-яких логічних операцій.

РОЗУМІННЯ СВОБОДИ В РОЗВИТКУ СУСПІЛЬНОЇ ДУМКИ

Подібний до Августина хід думок характерний для розуміння свободи волі і її зв'язку з розумом у Іогана Скота Ериугена. Він, стверджуючи божественне походження волі, прийшов до висновку, що Бог підпорядкував природу людини **розумній волі**, яка є невід'ємною рисою. Без розумної волі людина не може жити. Якщо знищити розумну волю, то людини не буде взагалі¹.

Тома Аквінський, проповідуючи диктат совісті над свободою волі, наголошував, що свобода волі є найвищим проявом гідності людини, а гідність людини в умовах демократії вимірюється відданістю ідеалам свободи, яка має бути підпорядкована чесності і не повинна існувати сама для себе, оскільки це вело б людину хибним шляхом вседозволеності². Він заперечував розуміння свободи як непідкорення впливові ззовні і необмеженості в діях, наголошуючи, що **суть свободи полягає в узгодженості з необхідністю**³.

¹ Человек: Мыслители прошлого и настоящего о его жизни, смерти и бессмертии. Древний мир – эпоха Просвещения / редкол. И.Т. Фролов и другие. – М.: Политиздат, 1991. – С. 164.

² Аквінський Ф. Коментарі до Арістотелевої «Політики» / Ф. Аквінський. – К.: Основи, 2000. – С.96.

³ Иконников Г.И. Философия права. – С. 244.

В основі людської поведінки, за Томасом Гоббсом, лежать мотиви корисливості, що визначаються її бажанням і розумом, розглядалася ним у співвідношенні з необхідністю. Найповніша свобода для людини можлива в межах держави. Коли виникає держава, кожний громадянин зберігає за собою стільки свободи, скільки потрібно для спокійного і благодатного життя, відбираючи в інших її лише стільки, аби їх не боятися¹. Це приводить до обмеження волі окремого громадянина державною необхідністю².

Б. Спіноза як головний важіль влади бачив страх перед порушенням установлених законів. Однак, вважав він, держава має користуватися цим важелем лише в крайніх випадках, направляючи всі свої основні сили на розумне поєднання суспільних і приватних інтересів, на підтримання основного природно-правового принципу – закону самозбереження. Громадяни натомість зобов'язані добровільно обмежувати свою свободу, яка не може бути безмежною. Держава зобов'язана гарантувати громадянам свободу думки, віросповідання, слова, а також захищати приватну власність³.

Б. Спіноза пов'язував свободу з розумним обмеженням прагнень людини. Нездатність людини до приборкування і обмеження своїх прагнень він називав **рабством**. Така людина не володіє собою, вона перебуває в руках фортуни до такої міри, що хоча і бачить перед собою краще, однак змушена прямувати до гіршого. На його думку, людина **розумна** прямує згідно із загальним порядком природи, підкоряючись йому і прилаштовуючись

¹ Гоббс Т. О свободе и необходимости / Томас Гоббс // Сочинения: в 2 т. – М.: Мысль, 1989. – Т. 1. – С. 373.

² Гоббс Т. Левиафана / Томас Гоббс // Избранные сочинения: в 2 т. – М.: Мысль, 1964. – Т. 1. – С. 233.

³ Бачинин В.А. Энциклопедия философии и социологии права / В.А. Бачинин. – М.: Юридический центр Пресс, 2006. – С. 866.

до нього, наскільки цього вимагає природа речей, бо **розум** не вимагає нічого, що суперечить природі речей. Пізнання природи речей дає людині гарантію особистої свободи. Її бажання, що виникають через розум, надмірними бути не можуть. Вільною є лише та людина, яка керується розумом. **Свобода – це не індивідуальне свавілля, а пізнана людиною необхідність**¹.

Свобода у суспільстві, за міркуванням Д. Локка, належить особі, здатній **діяти чи не діяти відповідно до приписів розуму** та загально встановлених правил добровільності і визнання гідності людини². Свободи не може бути там, де немає думки, бажання, немає волі. Свобода передбачає **розум і волю**³. Метою ж держави, підкреслював Д. Локк, є збереження свободи і власності, набутої внаслідок праці. Свобода є універсальним правом людини.

Свободу як невід’ємну рису гідності людини розглядав Жан-Жак Русо. На його думку, «відмовитися від свободи – значить, відмовитися від своєї людської гідності, від прав людини, навіть від обов’язків... такий підхід не сумісний з людською природою».⁴ За суспільним договором, писав він, людина втрачає свою природну свободу і необмежене право на те, що його притягує і чим він може заволодіти; набуває ж він свободу громадянську і право власності на те, чим володіє. Тому необхідно чітко розмежовувати свободу природну, межами якої є лише фізична сила індивіда, і свободу громадянську, яка обмежена загальною волею. Перехід до громадянської свобо-

¹ Спиноза Б. Избранные произведения / Б. Спиноза. – М.: Госюриздат, 1957. – Т. 1. – С. 521, 529, 537, 571, 576.

² Локк Дж. Два трактати про врядування / Дж. Локк. – К.: Основи, 2001. – С. 180.

³ Локк Дж. Сочинения: в 4 т. / Дж. Локк. – М.: Мысль, 1985. – Т. 1. – С. 289.

⁴ Капицын В.М. Права человека и механизмы их защиты / В.М. Капицын. – М.: ИКФ «ЭК МОС», 2003. – С. 91.

ди здійснює в людині дуже істотну зміну, замінюючи в її поведінці інстинкт на справедливість і надаючи її діянням той моральний характер, якого вона (особа) раніше була позбавлена. Тільки тоді, коли голос обов'язку замінює спонукання плоті, а право – бажання, людина, яка досі вважалася тільки сама собою, змушена діяти відповідно до інших принципів і радитися зі своїм розумом, перш ніж піддаватися своїм уподобанням.¹

Так само, як свідоме підпорядкування закону, усвідомлення обмеження поведінки людини розглядали свободу І. Кант, Г.В.Ф. Гегель.

І. Кант, обґрунтовуючи суб'єктоцентристську політику світу, стверджував, що в центрі світу перебуває людина і її ставлення до навколишнього світу. Вона у світі первинна, а світ є результатом розумних учинків людини, яка усвідомлює свій обов'язок. Принцип свободи людини як члена суспільства він виразив у наступній формулі: ніхто не може примусити мене бути щасливим так, як він хоче, так, як він уявляє собі добробут людей, кожний має право шукати власне щастя на тому шляху, який йому видається кращим, якщо тільки він не наносить цим шкоду свободі інших, прагнучи до подібної мети – свободи, сумісної за деяким важливим всезагальним законом зі свободою кожного іншого, тобто з таким же правом іншого².

Для прикладу, І. Кант розрізняв зовнішню та внутрішню свободу людини. Зовнішня свобода людини проявляється у діях, в яких люди зіштовхуються між собою. Внаслідок цього виникає необхідність такої регламентованої поведінки людей, при якій свобода кожного була сумісною із свободою усіх. Внутрішня свобода, згідно з

¹ Антология мировой правовой мысли: в 5 т. – М.: Мысль, 1999. – Т. 3: Европа, Америка: XVII–XX в.в. – С. 130.

² Там само. – С. 303.

І. Кантом, є суто індивідуальною. Вона не виходить за межі індивідуальної психіки окремої особи і тому не допускає жодних обмежень. Це сфера внутрішнього усвідомлення особою свого обов'язку, сфера норм моральності.

Визначення свободи за І. Кантом, таким чином, має двоякий характер. З одного боку, – це визнання прагнення людини до самовияву і самореалізації, а з іншого, – це певний ідеал чи принцип, з яким повинні узгоджуватися вчинки особи. Однак самі вчинки набували б «ознак необхідності, або ж належності до правильного вибору». Тобто свобода як повинність залишається лише формальним виявом **людської здатності до неї**. Якщо формально свобода виявляється у формі прав людини, то реально вона може бути реалізована чи здійснена лише будучи пов'язаною практичними діями та правовою відповідальністю перед іншими¹. Людська здатність згідно з І. Кантом визначається трьома факторами: а) чуттєвістю; б) здоровим глуздом; в) розумом. **Чуттєвістю** називається здатність людини отримувати уявлення тим способом, яким предмети впливають на нас. Це інтуїтивно-цілісне осягнення предмета в його присутності, під впливом вражень, які він дає. **Здоровий глузд** – це здатність говорити та думати про предмети, не отримуючи від них безпосередніх вражень. Це опосередкована здатність розмірковувати за допомогою суджень, понять, логіки та мислення. **Розум** як поняття характеризується І. Кантом наступним чином. *Перше*, розум, на відміну від чуттєвості та розсудку, є здатністю людини до опосередкованого, прямо не пов'язаного з досвідом пізнання. *Друге*, розум – це здатність до найвищого узагальнення, синтезу, єдності пізнання. Розум – це підсумовування обробленого роз-

¹ Гришук О.В. Людська гідність у праві: філософські проблеми / О.В. Гришук. – К.: Атіка, 2007. – С. 47.

судком матеріалу чуттєвості під вищу єдність мислення. *Третє*, розум є здатністю виробляти поняття. *Четверте*, розум, на відміну від розсудку, як здатності давати правила, є здатністю формувати принципи при пізнанні часткового в загальному через посередництво понять. *П'яте*, якщо здоровий глузд – це здатність судження, тобто здатність розмірковувати, то розум визначається як здатність будувати умовиводи, здатність умовиводити. За І. Кантом, **є три ідеї розуму: Бог, свобода та безсмертя**¹.

Дещо скептично щодо функції розуму як однієї з найважливіших здатностей людини висловилися М. Шелер та К. Юнг. М. Шелер образно трактував **розум** так: «це демон, сам біс, сила, що руйнує життя і душу»². К. Юнг розглядав ненормативну поведінку людини як «звільнення безмежного потягу, вибух неприборканої динаміки тваринної природи; тому в діонісійському хорі людина з'являється **у вигляді сатира, зверху – Бог, знизу – козел**»³.

І. Кант кваліфікував людську свободу у двох видах: а) позитивну свободу як свободу добра; і б) негативну свободу як свободу вседозволеності. В цьому вимірі свобода постає як свобода вибору. Важливим інструментом реалізації свободи людини, стверджував І. Кант, є право як сукупність умов, за яких сваволя однієї людини сумісна зі сваволею іншої людини з точки зору всезагального закону свободи⁴.

¹ Філософія: навч. посібник / за ред. М.П. Гетьманчука. – Львів: ЛьвДУВС, 2010. – С. 102–105.

² Шелер М. Человек и история. Избранные произведения / М. Шелер. – М.: Гнозис, 1992. – С. 89.

³ Юнг К. Психологические типы / К. Юнг. – Минск: ООО «Попурри», 1998. – С. 167.

⁴ Антология мировой правовой мысли: в 5 т. – М.: Мысль, 1997. – Т. 3: Политическая мысль в России. X – первая половина XIX в. – С. 309.

Стосовно підстав відповідальності позиція І. Канта виглядає саме так: «якщо людина в моральному сенсі буває чи може бути доброю і злою, то вона сама себе повинна зробити такою. І те, і інше має бути результатом її волевиявлення, інакше це не могло б бути поставленим їй за провину»¹.

Англійський філософ І. Берлін, подібно до І. Канта, класифікує свободу на негативну і позитивну, яке наповнює їх іншим змістом. Негативна свобода, на його думку, – це «свобода від», в якій ніхто не примушується до чогось іншими людьми. Позитивна ж свобода – це свобода вчинку, коли людина використовує наявні можливості².

Г. Герц вважав, що свобода і відповідальність об'єднують активні суспільні дії людей в єдине ціле. Відповідальність – це вимога до людини, яка полягає в здатності передбачити результати власного вибору, об'єктивно оцінювати свої дії та аналізувати їх. Для відповідальності велике значення має вибір як основа дії, від якого залежить розвиток особистості. Моральний вибір і відповідальність є проявом свободи в тому випадку, коли служать суспільному прогресу³.

Гегель пов'язував свободу з правом і «свобідною волею», стверджуючи, що ґрунтом права загалом є духовність, а його найближчим місцем і вихідним пунктом – воля, яка свободна; свобода ж складає її субстанцію і визначення. Система права є царством здійсненої свободи, світ духа. Право полягає в тому, що наявне буття загалом є наявне буття свободної волі. Тим самим право є загалом свобода як ідея. Право є щось святе взагалі вже тому, що воно є наявним буттям абсолютного поняття, самосвідомої свободи. Свобода

¹ Кант І. Сочинения: в 8 т. / И. Кант. – М.: Мысль, 1964. – Т. 6. – С. 29–30.

² Канке В.А. Философия для юристов / В.А. Канке. – М.: Омега, 2009. – С. 302.

³ Нравственные проблемы развития личности. – М.: Изд-во МГУ, 1982. – С. 46.

дана як факт свідомості і в неї слід вірити. Свобода волі має фізичну природу. Воля без свободи – пусте слово, так само як свобода дійсна лише як воля, як суб'єкт¹.

Слід зазначити, що не всі філософи минулого поділяли теорію свободи волі. Зокрема, А. Шопенгауер та його послідовники. Аналізуючи причини людської поведінки, А. Шопенгауер прийшов до висновку про можливість двох альтернативних форм, напрямів детермінації: «або таким фактором стають самі в собі мотиви, тобто зовнішні обставини, в такому випадку, очевидно, людина не відповідає за свій вчинок; і тоді всі люди за однакових обставин повинні були б вчинити цілком однаково; або ж вчинок людини обумовлюється її схильністю до такого виду мотивів, а, отже, вродженим характером, тобто з самого початку властивими людині схильностями, які у різних індивідів можуть бути різними, і в силу котрих діють мотиви. Але тоді воля не буде уже свобідною, бо схильності ці являють собою тягар, покладений на чашу ваги»².

Концептуальний підхід А. Шопенгауера став основою для обґрунтування двох крайніх «моделей» людини. Перша з них – людина є істотою соціальною, тобто такою, що повністю визначається під впливом навколишнього середовища. Причини, що обумовлюють її поведінку, знаходяться поза межами людини, оскільки вона сама є нічим іншим як сукупністю суспільних відносин. Є очевидним, що в цьому разі жодним чином не йдеться про свободу волі людини. Друга – протилежна першій «моделі». Згідно з нею причини поведінки людини виводяться із самої неї, вони перебувають в людині, і тій частині її природи, яка залежить від самої людини, від її волі³.

¹ Гегель Г.В.Ф. Философия права / Г.В.Ф. Гегель. – М.: Мысль, 1990. – С. 67–68.

² Шопенгауэр А. Свобода воли и нравственность / А. Шопенгауэр. – М.: Республика, 1992. – С. 101

³ Кондратюк Л.В. Антропология преступления (микрокриминология) / Л.В.Кондратюк. – М.: Норма, 2001. – С. 116–117.

Типологія свободи волі у вивченні причин злочинів і злочинності як суспільних явищ, починаючи з часів Ч. Беккарія, була предметом дискусії і в різних наукових школах кримінального права та кримінології.

Класична школа (Ч. Беккарія, А. Фейербах, Д. Говард, Н. Таганцев та ін.) ґрунтувалась на сформульованій її представниками раціоналістичній, свободновільній моделі людини загалом і злочинця зокрема. Ідеологія цієї школи була спрямована проти наявної тоді середньовічної юридичної системи.

Наріжним каменем ідеології цієї школи стали положення християнського світогляду про свободу волі людини як богоподібної особи. Згідно з цим положенням, свобода волі злочинця в основному залежить від раціональних мотивів: помста, марнославство, заздрість, злоба, жадність тощо.

Позитивістська школа (Л. Кетле, Ч. Ломброзо, Е. Феррі, Р. Гарофало та ін.). Одним із базових постулатів цієї школи стало заперечення свободи волі людини. Л. Кетле в числі перших висунув положення про те, що злочинність є не лише соціальним явищем, але й продуктом біологічно-демографічних характеристик особи. Він увів у науковий обіг поняття «**схильність до злочинів**» як характерну рису недосконалості людини, яка пізніше зусиллями Е. Феррі та Р. Гарофало було трансформоване в концепції «**небезпечного стану злочинця**» і «**злочинної здатності**». Ч. Ломброзо, як відомо, заперечуючи свободу волі людини, стверджував, що злочин не є продуктом «злої волі». Він є не лише явищем людським, але й загальнобіологічним – відхиленням у розвитку людства і природи. Злочинець є особливим, вродженим біологічним видом в подібності людини. Схильність до злочину – **патологічна риса** такої людини. Такий підхід він поширював на весь органічний світ – рослин, тварин тощо.

Підтримуючи біосоціальну концепцію природи людини, Е. Феррі тим не менше прийшов до висновку, що злочин

є хворобою, що не залежить від волі людини. Заперечуючи свободу волі як елемент причини індивідуальних злочинів, він не заперечував, що зловживання свободою є наслідком негативних духовних факторів на рівні масової причинності.

Ж.-Ж. Русо, фетишизуючи суспільні та державні інтереси, виходячи з концепції суспільного договору, стверджував, що люди, уклавши цей договір і створивши державу, наділили її правом виражати їх спільну волю. Держава отримала необмежену владу над особою, стала гарантом свободи громадян. Тому, якщо хтось відмовиться підкоритися загальній волі, його слід примусити, а це означатиме, що його силою **примусять бути вільним**¹.

Розглядаючи свободу як благо, Ш.-Л. Монтеск'є зазначав, що немає «слова, яке б отримало стільки різноманітних значень і спричиняло б настільки різноманітне враження на розум, як слово «свобода». Одні називають свободою легку можливість повалити того, кого вони наділили тиранічною владою; інші – право вибирати того, кому вони повинні підкорятися; треті – право носити зброю і чинити насильство; четверті – бачать її в привілеї бути під управлінням людини своєї національності і підкорятися власним законам. Якийсь народ довгий час приймав свободу за звичай носити довгу бороду. Інші поєднують цю назву з відомою формою правління, виключаючи усі інші².

Людвіг Фейербах, як і інші його сучасники та попередники, не був осторонь полеміки щодо свободи волі. Зокрема, цієї проблеми він торкається в праці «Про спіритуалізм і матеріалізм, в особливості в їх ставленні до свободи волі». У ній він поставив завдання відкрити істинний зміст і підставу положення про свободу волі і уя-

¹ Руссо Ж.-Ж. Трактаты / Ж.-Ж. Руссо. – М.: Наука, 1969. – С. 164.

² Монтэскье Ш.-Л. Избранные произведения / Ш.-Л. Монтэскье. – М.: Госполитиздат, 1955. – С. 283.

ву про неї та сприяти пізнанню того, що змушує людину приписувати собі та іншим свободу волі, і таким чином, показати ті кордони, в межах яких людина робить це правомірно. Свобода волі, вважав він, полягає **не в можливості розпочати, а власне в здатності закінчити почате**. Але можливістю і умовою такої свободи є час. **Не воля, не розум, а лише час**, тільки **майбутнє** звільнення від пристрастей і безумства, від пороків і нещастя дня сьогоднішнього. За допомогою **розуму**, наголошував він, можна провести різницю між причиною і дією, між предметом і відчуттям. З допомогою ж волі можна відрізнити благо і зло, щастя і нещастя, між небом і пеклом, між самовладанням і несамовладанням так само, як між життям і смертю. Воля виявляється і стверджується лише в діях. Воля, вільна від примусу фізичного і психічного, від примусу люті, яка позбавляє **волі і розуму**, разом з тим є волею, вільною від нещастя і зла, незалежно від його предмета. **Моральна** воля – це така воля, яка не хоче заподіяти зла тому, що не хоче сама його терпіти. Тільки воля, яка не терпить зла, тільки прагнення до щастя є моральним законом і совістю, яка має утримувати людину від заподіяння зла. Воля, отже, є прагненням до щастя¹. Вочевидь, тут йдеться про розуміння суті «доброї волі». Все поза цим розумінням волі належить до сфери «злої волі».

Відповідальність у справжньому розумінні цього слова, зазначав Е. Фромм, – це цілком добровільний акт і відповідає на потребу іншого. Бути «відповідальним» – означає бути «свідомим» і готовим відповідати².

Існувати, за Ж.-П. Сартром, це завжди **брати «на себе»** своє буття, тобто завжди бути відповідальним за

¹ Фейербах Л. О спиритуализме и материализме, в особенности в их отношении к свободе воли / Л. Фейербах. – С. 332, 338, 339, 345.

² Фромм Э. Душа человека / Э. Фромм. – М.: АСТ, 1998. – С. 114.

нього, а не отримувати ззовні як факт чи камінь. Відповідальність не суперечить свободі, вона є її логічним наслідком, що об'єднує низку вчинків у життєвий шлях людини, її біографію¹.

Свобода, вважав В. Франкл, є здатність особи **взяти на себе** відповідальність за власну долю, свободу, слухати власну совість і приймати рішення за власну долю. На його думку, кожна людина духовно вільна у виборі позиції не тільки щодо своєї фізичної, а й щодо своєї психологічної природи. В. Франкл виділив три види свободи людини: а) до потягів; б) до спадковості; в) до факторів і обставин зовнішнього середовища².

У посланні до Конгресу 6 січня 1941 року президент США Рузвельт визначив чотири види свободи: «Ми хочемо жити у світі, заснованому на **чотирьох сутнісних людських свободах**. **Перша** – свобода мови і висловлювань – повсюди у світі. **Друга** – свобода кожної людини поклонятися Богові, як він вважає за потрібне, – повсюди у світі. **Третя** – свобода від нужди... у всьому світі. **Четверта** – свобода від страху... у всьому світі»³.

Дещо з інших позицій підійшов до визначення свободи американський філософ М. Адлер, який виокремив три значення свободи: а) **ситуативна** свобода самореалізації як вибір того, що хоче людина; б) **набута** свобода як спроможність людини вибирати на ціннісній основі: слід те робити чи ні; природна свобода, базована на відповідальності перед іншими⁴.

¹ Сартр Ж.-П. Стена: избранные произведения / Ж.-П. Сартр. – М.: Политиздат, 1992. – С. 381.

² Франкл В. Человек в поисках смысла / В. Франкл. – М.: Прогресс, 1990. – С. 48, 185.

³ Иконников Г.И., Ляшенко В.П. Философия права. – С. 244.

⁴ Етика та естетика / за ред. проф. М.П. Гетьманчука. – Львів: ЛьвДУВС, 2010. – С.54.

РОЗУМІННЯ ВОЛІ І СВОБОДИ ВОЛІ

Засади значення для розуміння поняття «свобода волі» має з'ясування змісту **поняття «воля»**. На енциклопедичному рівні поняття «воля» визначають як: а) філософське і психічне поняття, що означає усвідомлену саморегуляцію й управління людиною своїми діями¹; або б) термін для позначення: 1) менталітету особливості осіб та людських колективів, наявність якої дозволяє їм регулювати свої психічні стани і процеси та скеровувати дії; 2) як синонім до слова «свобода»²; або в) як здатність до вибору мети діяльності і внутрішніх зусиль, необхідних для її здійснення³; або г) складний психічний процес, що виявляється в активному прагненні людини досягти свідомо поставленої мети, в регулюванні труднощів через усвідомлені, цілеспрямовані дії, вона є функцією мозку, однією з форм активного відображення реальної дійсності⁴.

Волю в наукових джерелах визначають як певну здатність людини, як властивість нормально функціонуючого мозку людини, як функцію мозку. Так, М.Д. Шаргородський писав, що воля – це функція нормально працюючого людського мозку, це одна зі сторін психічного життя людини; вольові дії характеризуються усвідомленістю і цілеспрямованістю. В.П. Тугарінов визначав волю як здатність людини приймати і виконувати рішення. А.Т. Панов і В.А. Шабалін під волею розуміють розумову

¹ Большая Российская энциклопедия: в 30 т. – М.: Большая Российская энциклопедия, 2006. – Т. 5. – С. 697.

² Енциклопедія сучасної України. – К.: НАН України, 2006. – Т. 5. – С. 727.

³ Большая советская энциклопедия. – 3-е издание. – М.: Советская энциклопедия, 1971. – Т. 5. – С. 349.

⁴ Український енциклопедичний словник. – 2-ге видання. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1986. – Т. 1. – С. 336.

діяльність (функцію мозку) як психічний стан, ознаку особи, як здатність приймати рішення і виконувати їх. Вольові дії людини, на відміну від рефлекторних і інстинктивних, є результатом соціального досвіду конкретної людини. Все, за що людина береться, на що спрямована її воля, пов'язане з її цілями, інтересами і потребами¹.

У філософській літературі зазначається, що найбільш істотним, вихідним для розуміння прояву волі, є **цілеспрямованість**, яка може набувати форм і психічного процесу, і стану, і властивостей особи. Цілеспрямованість є відображенням об'єктивних відносин, об'єктивної загальної і віддаленої цілі й можливостей особи. Домагання, рівень домагання являє собою цілеспрямованість, в якій можливості особи замінені її спрямованістю: бажанням і прагненням. Оскільки спрямованість особи включає у свою структуру потреби, домагання завжди є емоційно забарвленими і належать до проявів не лише волі, але й емоцій. Вольове зусилля – **«сила волі»** як процес і наполегливість – **«стійкість волі»** як стан або як властивість особи – це відображення об'єктивного співвідношення цілі діяльності відповідному рівневі домагань особи, і фактично виконуваної власної діяльності, яка забезпечує досягнення цієї мети. Вольове зусилля одноразове і пов'язане з більш наближеною метою; наполегливість – з більш віддаленою, загальною, яка підпорядковує собі окремі цілі. Процес прийняття вольового рішення у вольовій дії і рішучість, як вольова риса особи, є похідними від вольового зусилля і наполегливості. Вони визначаються темпом вольової дії і **перевагою вольового компоненту над емоційним** в єдиному акті свідомості людини. Останнє – баланс вольового і емоцій-

¹ Панов А.Т. Социальная ответственность личности в развитом социалистическом обществе. – С. 34.

ного компонентів **при пануванні волі над емоціями**, взяте незалежно від темпу, прийнято називати **самовладанням**. Центральним елементом у структурі вольової форми відображення є вольове зусилля. В ускладнених умовах воно проявляється у визначенні мети, на етапі боротьби мотивів, у прийнятті рішення, в його здійсненні і в подальшій безпосередній практичній діяльності. Емоції і воля, в такому їхньому розумінні, включаються в єдину систему форм психічного відображення: емоції, відчуття, мислення, сприйняття, почуття, воля, пам'ять¹.

Погоджуючись з І.І. Кальним, що воля – це свідомо цілеспрямованість людини на здійснення певної дії і, як видається, не лише активної, але і пасивної поведінки, слід зазначити невинуватість трактування автором питання про джерело свободи і сутність волі. «Оскільки джерело свободи – воля, а не розум, – пише він, – то за своєю суттю воля ірраціональна. Але у своїй ірраціональності вона тяжіє до власної протилежності – свободи як розумної необхідності»².

Думається, що свобода волі, як уже зазначалося, нерозривно пов'язана з розумовою здатністю людини здійснити усвідомлений і продуманий вибір (нормативний чи антинормативний) та мужньо прийняти рішення. Свобода волі формується через розум на основі категорій: добро, зло, обов'язок, необхідність, совість і відповідальність. Вольова поведінка завжди опосередкована розумом людини. Розум і воля є антропологічними основами формування поведінки людини, складовими чинниками

¹ Платонов К.К. Эмоции, чувства и воля как формы отражения действительности / К.К. Платонов, Г.Х. Шингаров, А.В. Шмаков // Ленинская теория отражения и современная наука. Теория отражения и естествознание. – София: Наука и искусство, 1973. – С. 289–290.

² Кальной И.И. Философия права. – С. 28.

об'єктивної та суб'єктивної підстав відповідальності. Воля не може бути визнана за своєю суттю ірраціональною, тобто такою, що перебуває за межами розуму. Ірраціональною, нерозумною її можна визнати, наприклад, у контексті доцільності певної форми поведінки людини через призму її особистих інтересів, інтересів суспільства чи держави.

За М.Й. Варієм, у психології **воля** визначається:

- через вольові якості особистості: ініціативність, самовладання, витримка, наполегливість, рішучість, цілеспрямованість тощо;
- через добровільну регуляцію поведінки, психічних процесів;
- через вольові дії, які визначаються за такими ознаками: усвідомленість, цілеспрямованість, подолання перешкод, ініціація дій, наявність вольового зусилля, відсутність залежності від актуальної потреби.

Жодна з наведених ознак не є достатньою для визначення змісту волі, але разом вони відрізняють вольову дію у її специфіці. **Воля** – це свідоме управління людиною своєю діяльністю й поведінкою, що виявляється у прийнятті рішення, подоланні труднощів і перешкод на шляху досягнення мети, виконання поставлених завдань. Свідомість і воля є самостійними концептами. Виконуючи свою роль у психічному процесі, свідомість не стає волею, але все ж таки є її важливою ознакою. Свідомість і у вольовому процесі залишається свідомістю. Вона забезпечує виконання волею її функцій. Загалом вольова діяльність особистості охоплює: а) вольові процеси, які мають місце у будь-якому вольовому вчинку, зусиллі; б) вольову діяльність, яка виражається у здійсненні довільних і мимовільних дій; в) вольові стани – це тимчасові психічні стани, які оптимізують, мобілізують психіку людини на подолання внутрішніх і зовнішніх перешкод. Часто такі стани проявляються у вольовому зусиллі, яке відображає рівень нервово-психічного напруження, що

мобілізує фізичні, інтелектуальні й моральні сили людини; г) вольові якості – відносно стійкі, незалежні від конкретної ситуації психічні прояви (реакції) людини. Вольова регуляція завжди починається з інтелектуального акту, з усвідомлення проблемної ситуації. Рефлексія й аналіз проблемної ситуації вимагають «вмикання» вольових актів – це «моменти руху» діяльності. У моменти «пуску» і «зупинки» вольового регулювання роль інтелекту найбільш виражена. Воля виконує дві взаємопов'язаних функції – **спонукальну** й **гальмівну**. **Спонукальна** функція забезпечує активність людини в подоланні труднощів і перешкод. Якщо в людини відсутня актуальна потреба виконувати дію, але при цьому необхідність виконання її вона усвідомлює, воля створює допоміжне спонукання, змінюючи смисл дії (робить його більш значущим), викликаючи переживання, пов'язані з передбаченими наслідками дії. Основним проявом волі стає вчинок. Спонукування людини до дій створюють певну впорядковану систему – ієрархію мотивів – від природних потреб до вищих спонукань, пов'язаних із переживанням моральних, естетичних та інтелектуальних почуттів. Якщо виходити з розуміння волі як моральної саморегуляції, тоді основною її характеристикою стане підкорення особистих мотивів соціально значущим, а акцент переноситься на проблему спрямованості особистості. **Гальмівна** функція виявляється у стримуванні небажаних проявів активності. Ця функція найчастіше виступає в єдності зі спонукальною. Людина здатна гальмувати виникнення небажаних мотивів, виконання дій, поведінку, які суперечать уявленню про зразок, еталон і здійснення яких може поставити під сумнів або зашкодити авторитетові особистості. Вольове регулювання поведінки було б неможливим без гальмівної функції¹.

¹ Варій М.Й. Загальна психологія: навч. посібник / М.Й. Варій. – К.: Вид-во «Центр учбової літератури», 2007. – С. 604.

Інше філософське питання про волю стосується свободи волі. Є два його вирішення: детермінізм (свободи волі немає) та індетермінізм (свобода волі є). За С.А. Левицьким, питання про свободу волі диференціюється у межах трьох питань:

– **про свободу дії** (вона обмежена законами фізики, фізіології);

– **про свободу вибору** (тобто, чи здатна людська воля вибирати між мотивами; згідно з детерміністами, вольове життя людини зводиться до боротьби мотивів, у якій найсильніший мотив автоматично перемагає – але критерієм сили мотиву може бути тільки його дієвість. Отже, про те, який мотив вважати найсильнішим, ми дізнаємося не раніше, ніж він переможе);

– **про свободу хотіння, бажання** (це питання про те, чи відповідає відчуття бажання можливості – цей рівень питання є найбільш глибоким, він стосується проблеми моральної відповідальності людини за свої вчинки)¹.

Вольовий акт поведінки людини завжди пов'язаний із процесом її роздумів та оцінки кожної ситуації буття, доцільності тієї чи іншої можливої чи неможливої форми, виду поведінки. Кінцевим результатом цього процесу є вибір домінантного варіанту поведінки в конкретній соціальній ситуації, який узгоджений з **інтелектуальними установками** її особистості. Зрозуміло, що при цьому враховуються зовнішні чинники впливу на вибір форми, виду поведінки людини через призму її буденних та перспективних інтересів і потреб. **Інтелектуальні установки** людини є закономірним результатом відповідного рівня її соціалізації. Вони є **стержнем совісті і сили волі людини** як до **просоціальної**, так і **антисоціальної** її поведінки.

¹ Варій М.Й. Загальна психологія. – С. 601.

Розуміння поняття «**свобода волі**» у сучасній філософсько-правовій літературі певною мірою перегукується з уявленням про неї видатних філософів, правників та теологів, актуалізовані в цій праці вище. Так, А.Г. Спіркін розглядає це поняття як таке, що має багатопланову характеристику: «Свобода волі людини проявляється не лише у виборі лінії поведінки, не лише у пануванні над силами природи і свідомим перетворенням суспільних відносин. Вона знаходить свій вираз і в пануванні людини над собою, над своїми інстинктами, почуттями, за форми прояву яких він також несе відповідальність і перед суспільством, і перед власною совістю»¹.

Як правильно зазначає Н.В. Вітрук, свобода людської волі виражає активність, цілеспрямовану, перетворювальну роль людини щодо детермінантних обставин, індивідуально неповторне відображення об'єктивних причин у людській діяльності. Розкриваючи зміст поняття свободи, слід мати на увазі і свободу бажання, і свободу вибору поведінки, і відсутність примусу, і відповідний емоційний стан волі. Всі названі моменти являють собою істотні характеристики свободи волі і розкривають її зміст². Отже, поняття «**свобода волі**» містить у собі три інтелектуально-вольові характеристики: свободу бажання (хотіння), свободу вибору і свободу дій.

Своєю чергою, – зазначає А.А. Гусейнов, – **свобода волі** конкретної особистості – це, не що інше, як її здатність визначати свою поведінку на основі пізнання об'єктивної дійсності, здатність передбачити наслідки своїх дій і оцінити їх відповідно до вимог моралі та права. Тому вимір справжньої свободи виражається не крізь призму абсолютної залежності від зовнішнього світу, а

¹ Спіркін А.Г. Сознание и самосознание / А.Г. Спіркін. – М.: Наука, 1972. – С. 298.

² Вітрук Н.В. Общая теория юридической ответственности. – С. 14.

крізь призму здатності приймати рішення з усвідомленням відповідальності, з урахуванням соціальної значимості наслідків своєї діяльності. Таким чином, на думку філософа, свобода волі, як і свобода вибору між позитивною та негативною поведінкою, трансформують найнеобхіднішу умову і позитивної, і негативної відповідальності¹.

Цивілізована людина з позитивною морально-правовою свідомістю, яка проживає в цивілізованій державності, наголошує В.А. Бачинін, легко знаходить правові форми і способи для реалізації своєї потреби у свободі. Правові обмеження, що поширюються тільки на її зовнішню, соціальну свободу, не створюють їй особливих незручностей чи, тим більше, страждань. Із ними вона (особа) спокійно мириться, як мириться з наявністю земного тяжіння, що не дозволяє їй літати, як птах. Основна свобода – це свобода внутрішня, духовна, моральна. Вона завжди залишається з нею, поза межами досяжності норм права і адміністративних щупалець держави². Тому В.І. Букреев і І.Н. Римська, визначаючи свободу як найвищу форму духовності в людині, стверджують, що абсолютно вільною людина може бути у сфері духа, у сфері творення себе у світі і світу в собі³.

Внутрішня, духовна, моральна свобода (**свобода волі – В.К.**) людини реалізується через домінуючу мету людини у відповідних умовах суспільного буття. Свобода є тим чинником, який формує мету людини, надає змісту її буттю та визначає її стиль. Свобода є потенційною можливістю людини, яку вона може реалізовувати або відмовитися від реалізації такої можливості, а разом з тим і

¹ Гусейнов А.А. Основания позитивной юридической ответственности / А.А. Гусейнов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://static.bsu.az/w8/Xeberler%20Jurnali/Sosial%202009%202/37-45.pdf>

² Бачинин В.А. Морально-правовая философия / В.А. Бачинин. – Харьков: Консум, 2000. – С. 205.

³ Букреев В.И. Этика права / В.И. Букреев, И.Н. Римская. – М.: Юрайт 1998. – С. 17.

від частини своєї сутності. Свобода є однією з тих ключових, фундаментальних цінностей, які впливають із самої сутності людини – людської гідності і, таким чином, знаходять свій вираз в духовності соціуму, його культурі, а, отже, і у праві¹.

СОВІСТЬ ЯК ДЕТЕРМІНАНТА ПОЗИТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИ

«Свобода волі» і «необхідність» опосередковуються такою якісно-соціальною особистісною рисою, як **совість**. **Совість** як індикатор, визначник позитивного чи негативного вольового рішення людини в умовах конкретної «необхідності» чи «необхідностей», має неоднаковий рівень стосовно різних людей. У тому разі, **коли совість** людини **панує над волею** людини, вірогідність вибору нею позитивного варіанту поведінки в нормативному соціальному полі **через позитивну силу волі** є найбільшою. За **умов відсутності панування совісті** людини над свободою волі найбільш вірогідним є вибір людиною антисоціального варіанту поведінки **через негативну силу волі**. Отже, **свобода волі** пов'язана зі **свободою совісті** в широкому розумінні цього слова. У вузькому розумінні поняттям «свобода совісті» окремі автори позначають свободу віросповідання, закріплену в ст. 35 Конституції України.

У філософському контексті **свобода совісті** – це особлива якісна визначеність людського буття, яка відображає внутрішню здатність суверенного суб'єкта до вільного, не детермінованого зовнішніми силовими чинниками самовизначення у духовній сфері, а також можливість його творчої та відповідальної самореалізації на

¹ Гришук О.В. Людська гідність у праві: філософські проблеми. – С. 145.

основі ціннісно орієнтованого вибору¹. Образно висловлюючись, це моральний імператив, моральний кодекс людини, внутрішня шкала моральних правил людини для визначення добра і зла, справедливості чи несправедливості, гуманності чи негуманності, демократичності чи недемократичності тощо.

Постановку проблеми **свободи совісті** пов'язують у філософії з Мартіном Лютером – ідейним натхненником та духовним лідером протестантського руху, який поряд зі свободою совісті заперечував свободу волі. Його трактат «Про свободу християнина» (1520 р.) прислужився до наукової полеміки вчених того часу і пізніше. Зокрема, з Еразмом Роттердамським, який вважав, що заперечення свободи волі людини робить її неодолюваною істотою, не здатною відповідати за свої вчинки, а Бога – деспотом, не достойним ні шани, ні любові. У відповідь Мартін Лютер стверджував абсолютну суверенність волі Бога і те, що ми не можемо говорити: Бог має вчиняти так, бо це благо; навпаки, це благо, тому що Він так вчиняє. Воля людська знаходиться десь посередині між Богом і сатаною, подібно вантажної худоби. Якщо заволодіє людиною Господь, вона охоче піде туди, куди Господь забажає. Якщо нею заволодіє сатана, то вона охоче піде туди, куди сатана забажає. Воля людська «без Божої благодаті анітрішки не свободна, а неминуче виявляється взятою у полон, рабиною зла, тому що сама собою не може повернутися до добра»². На противагу Мартіну Лютеру, Тома Аквінський стверджував про необхідність диктату, домінуванню совісті над свободою. За його вченням, **syngeresis – іскра совісті, лежить в основі практичного розуму**, метою якого є створення речей і визначен-

¹ Релігієзнавчий словник / за ред. проф. А. Колодного і Б. Лобовика. – К., 1996. – С. 296.

² Новая философская энциклопедия: в 4 т. // Ин-т философии РАН. – М.: Мысль, 2010. – С. 468.

ня поведінки. Вона дає етичне знання, яке має всезагальний характер.

Філософське визначення совісті простежуємо у Гегеля: «Совість є святе, недоторкане в людині, вона є чиста впевненість в самому собі, свобода як предикат, в собі і для себе суще, ніщо гетерогенне в ній не міститься, совість недоторкана щодо того, що є добром, вона є знанням добра»¹.

Згідно з Б.Н. Чичеріним, совість є найбільш свободне, що є у світі. Вона не підпорядковується жодним зовнішнім примусам. Можна змусити людину чинити певним способом, але не можна змусити її чинити так чи інакше за совістю. Вона становить недосяжне для зовнішньої влади, – **це моральне святилище людини**, й тільки те має моральне значення, що випливає саме з цього святилища, що визначається людиною на ґрунті внутрішнього, свободного голосу совісті. Коли влада втручається в межі, які визначаються винятково совістю, вона чинить не у правовому полі. Найбільш просвітлена совість є всього лиш суддею, який виносить вирок. Вона обмежується оцінкою діяння, але вона не виконує свої рішення. Для цього необхідною є особлива **моральна сила**, здатна стримувати прагнення, підпорядковуючи їх вимогам розуму та совісті. Цією силою є **доброчесність**².

Смисловим органом, інтуїтивною здатністю людини відчувати єдиний необхідний смисл буття та своєї поведінки, за В. Франклом, є її совість – єдине, що дозволяє їй протистояти жорстокості та бездуховності³.

Справедливо зазначає Н.В. Гайворонюк, що совість є виявом моральної самосвідомості особи. Її можна назвати **компасом, який веде людину по життю**. Наявність совісті демонструє здатність людини до самоконтролю,

¹ Гегель Г.В.Ф. Философия права. – С. 421.

² Чичерин Б.Н. Философия права. – С. 190–191, 194.

³ Франкл В. Человек в поисках смысла. – С. 184–186.

вміння визначати свої обов'язки, контролювати їхнє виконання і давати оцінку своїм діям. Якщо людина живе за совістю, вона відповідає за свій вибір і поведінку. Совість людини завжди наділена почуттям обов'язку. В її духовному світі немає місця ницим почуттям, вона чуйна, уважна, справедлива. **Внутрішній контролер**, яким для такої людини **є совість**, допомагає їй бути насправді вільною, не залежати від зовнішнього контролю і примусу¹. Про таку людину можна сказати, що вона позитивно відповідальна.

Совісними чи безсовісними людьми не народжуються, правильно зазначає Н.В. Гайворонюк. **Совість** – це набута характеристика особистості, і вона може нещадно переслідувати людину, коли та ігнорує свій моральний обов'язок. Тут совість, за словами Гольбаха, виступає своєрідним внутрішнім суддею людини, який безпомилково свідчить, на скільки наші вчинки заслуговують поваги чи осуду наших ближніх².

На важливе значення совісті як чинника соціальної відповідальності особи звертали увагу й інші науковці. Так, на думку С.А. Велієва, в **основі внутрішньої регуляції** поведінки людини можуть лежати **три основних види її психічних станів**: небезпека бути підданою суспільному осуду або пов'язаним з цим санкціям; усвідомлення свого суспільного обов'язку; веління власної совісті³.

Окремі вчені в поняття «совість» включають обов'язок, гідність, інші моральні категорії. Інші ж вчені заперечують таке трактування совісті.

З огляду на викладене, важливе значення має наявність ефективного суспільного механізму контролю за

¹ Етика та естетика / за ред. М.П. Гетьманчука. – С. 59.

² Там само. – С. 59.

³ Велієв С.А. Принципи назначенія наказания / С.А. Велієв. – СПб.: Юридический Центр Пресс, 2004. – С. 19.

додержанням суб'єктами приписів соціальних норм. Соціальні норми, які не виконуються, яких не дотримуються, які не використовуються, – «мертві» норми. Тому суспільний нормативний комплекс і ефективний механізм контролю за його реалізацією зможуть значною мірою «розбудити» совість людини, сприяти її формуванню, розвитку і зміцненню. Совість людини є детермінантою її позитивної соціальної відповідальності.

Прямий зв'язок між відповідальністю і совістю прослідковує О.М. Белова, розуміючи під совістю «особисту справу», основу внутрішньої гідності людини. **Совість** має стримувати людину від заподіяння зла. Перед прийняттям будь-якого рішення людина покладається на совість, яка не «прокидається» в душі людини, а являє собою першопочаткові інтелектуальні та моральні здібності. Совість має також соціальний аспект, який проявляється в наступному: людині доводиться вибирати одну лінію з альтернатив, за кожною з яких стоять потужні спонукання. Свідомість людини напружується, і коли рішення прийнято, людина зазнає особливих відчуттів, які ми називаємо почуттям повинності, обов'язку, рішучості і правоти. Тим самим **совість** витупає як **голос найбільш глибокої раціональності**. Йти проти совісті – означає діяти у стані звуженої і фрагментарної свідомості, а це, в свою чергу, означає, що людина починає втрачати цілісність своєї особистості, розпадається на частини. Для індивіда, який розмірковує над власною поведінкою, його совість – єдино можливий керівний принцип, істина в кінцевій інстанції. Зрадити їй – означає здійснити моральне самогубство. У неврівноваженої людини совість є, але вона нестійка у своїх оцінках, влада її слабка, а зусилля короточасні. У таких людей голос совісті – це лише відлуння їх короточасних, швидкоплинних емоцій, бо довготривалий внутрішній синтез їм не під силу. І навіть цей голос, заглушений потоком імпульсивних переживань, вони часто нечують, їхня поведінка взагалі позбавлена раціонального

контролю. На людей такого типу позитивно впливає загроза покарання¹.

У сучасній філософії права переважає розуміння свободи як універсального, багатогранного явища соціально-правової реальності. Так, В.П. Малахов виокремлює такі характерні риси свободи: 1) свобода як **відкритість** соціальної систем; 2) свобода як **напруженість** дії і вибору; 3) свобода як **дійсність права**; 4) свобода як **самоцінність людини**; 5) свобода як **право**; 6) свобода як **самодостатність права**; 7) право як **міра свободи**; 8) **свобода вибору** як право; 9) **несвобода** як міра права.

Пов'язуючи свободу із правовим становищем, А.Г. Мучник розуміє під свободою правове становище і відповідну політичну атмосферу, в яких кожна окрема людина, територіальна община (громада), етнос чи народ мають можливість безпечно для себе робити все, що не заподіює шкоди гідності, свободі і правам інших людей.²

Отже, свобода людини – це, по-перше, її стан у зовнішньому світі, а, по-друге, її внутрішнє психічне становище, що забезпечує можливість вибору поведінки. У першому випадку йдеться про фізичну свободу людини, а у другому – про свободу волі людини, яка передбачає свободу вибору і свободу діяння. Свобода людини є природною «вічною» цінністю.

Отже, абсолютна, безмежна свобода особи в умовах суспільства неможлива. Свобода, як відносне поняття, співвідноситься з соціальними нормами, які визначають її межі.

І.І. Кальной пише, що історико-філософський феномен свободи від Античності до нашого часу стверджує

¹ Белова О.М. Социальная ответственность как один из аспектов формирования личности / О.М. Белова // Вестник Оренбург. ун-та. – 2005. – № 7. – С. 40–41.

² Мучник А.Г. Философия достоинства, свободы и прав человека / А.Г. Мучник. – К.: Парламентське видавництво, 2009. – С. 395.

її **метафізичний характер** і непрямо свідчить про протиріччя в стосунках людини і суспільства. Разом з цим, підкреслив він, історичний досвід свідчить, що свобода – неминуча цінність для людини, її основоположна сутнісна характеристика. Свобода рядопокладена з такими ключовими цінностями права, як життя і воля людини. Кожний замах на свободу людини є формою її вбивства, перетворення в тварину. Кожна відмова від свободи є демонстрацією духовного самогубства. На думку дослідника, аксіома «неможливо жити в суспільстві і бути вільним від суспільства» припускає три можливі варіанти тлумачення:

а) у суспільстві, як і у природі, свобода в принципі **неможлива**. Суспільство володіє абсолютним пріоритетом стосовно людини, і його закони практично не відрізняються від законів розвитку природи. У цьому разі **соціальна детермінованість обертається необхідністю**;

б) можливе існування **відносної свободи**. Таке тлумачення передбачає можливість **помірної свободи**, однак на практиці справжня свобода підмінюється тут ілюзорною. І у цьому розумінні свобода заявляє про себе як умови самовиразу через вибір одного варіанту з багатьох і прийняття відповідальності за цей вибір;

в) поряд із соціальною детермінацією **свобода можлива, але лише за межами суспільства**¹. Тут відкриваються можливості здійснення гармонії у відносинах людини і суспільства. Попри відчутний песимізм автора і ототожнення законів природи із законами розвитку суспільства, його позиція загалом може бути прийнятною.

Фізична свобода і свобода волі людини мисляться в межах відповідного соціуму: сім'ї, колективу, держави, суспільства тощо. Ще Арістотель підкреслював, що коли

¹ Кальной И.И. Философия права: учебник / И.И. Кальной. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2006. – С. 25, 27.

яка-небудь людина, в силу своєї природи, а не внаслідок випадкових обставин, живе поза суспільством, державою, то вона або недорозвинута в моральному відношенні істота, або надлюдина¹. Знову ж таки, за відомим висловом В. Леніна, – жити в суспільстві і бути вільним від суспільства не можливо.

Свободи «загалом», правомірно зазначає В.П. Малахов, не існує. Як властива суб'єктові в якості можливості його самовизначення і діяльності, вона постає як моральна свобода. Як діяльність соціального суб'єкта, вона набуває змісту політичної свободи. В моральному відношенні свобода проявляється як незалежність і виокремлення соціального суб'єкта. З морального погляду людина є свободною настільки, наскільки є свободи навколо неї. З політичного погляду, людина є свободною настільки, наскільки вона звільнена, не пов'язана свободою інших, наскільки, по суті, інші не свободні².

Зрештою, соціальна свобода та соціальна відповідальність узалежнені від особистої здатності людини, яка визначається її індивідуальною чуттєвістю, совістю, розсудком і розумом. Особистісна здатність людини, забезпечуючи значною мірою автономію свободи її волі, зумовлює: можливість оптимального вибору моделі своєї поведінки; уміння і прагнення не здійснювати антисоціальних вчинків, а у випадку їх вчинення проявити позитивну соціальну поведінку; можливість моделювати свою і чужу поведінку, оцінювати свою поведінку крізь призму минулого, теперішнього і майбутнього; новаторська активність її у суспільно корисному плані як творця навколишньої дійсності. Людина, маючи **силу і волю**, не зав-

¹ Аристотель. Сочинения: в 4 т. / Аристотель. – М.: Мысль, 1984. – Т. 4. – С. 378.

² Малахов В.П. Философия права. – С. 139.

жди має їх органічне поєднання – **силу волі**. Сила її емоцій буває часто сильнішою за її силу волі, силу розуму, що закономірно приводить до порушення приписів соціальних норм. Крім того, слід пам'ятати, що автономія свободи волі людини залежить, як відомо, не лише від особистісних, суб'єктивних, внутрішніх факторів, але й від об'єктивних, зовнішніх факторів суспільної реальності.

Ю.В. Сорокіна слушно звертає увагу на те, що проблему відчуття і розуміння свободи добре можна побачити і відчутти через протилежне – **через «несвободу», примус, насильство**. Межа переходу від **свободи** до **несвободи** дуже умовна. При цьому вона звертає увагу на три ступені «несвободи»: 1) **несвобода**, в основі якої лежать фізіологічні причини; 2) **несвобода**, в основі якої морально-релігійні обмеження; 3) **несвобода**, в основі якої прямий примус – фізичний чи державний¹.

На цю обставину звернули увагу Р.І. Косолапов та В. Марков, які зауважили, що прямування за бажаннями, що вважається найважливішою ознакою свободи, якщо воно не обмежене, здатне привести до протилежного результату. **Свобода** може стати **несвободою**. Навпаки, відоме обмеження, організація прагнень і потреб, які зовні виглядають як кривдження свободи, в дійсності може стати її найважливішою передумовою. Прямування за бажаннями – **свобода**, заборона або неможливість цього – **рабство**; прямування за необмеженими бажаннями – **рабство**, розумне їх обмеження – **свобода**. В цьому проявляється діалектика, котра так чи інакше відома кожній людині з власного досвіду².

¹ Сорокіна Ю.В. Введение в философию права / Ю.В. Сорокіна. – М.: Норма, 2009. – С. 103.

² Косолапов Р.И. Свобода и ответственность. – С. 9.

РОЗУМІННЯ РІЗНОВИДІВ СВОБОДИ

У літературі виділяють різні рівні (різновиди) свободи: 1) **громадянська** свобода; 2) **фіскальна** свобода; 3) **особиста** свобода; 4) **соціальна** свобода; 5) **економічна** свобода; 6) домашня свобода; 7) **місцева, національна** та **расова** свобода; 8) **міжнародна** свобода; 9) **політична** свобода¹.

В.А. Бачинін поділяє свободу на три види: а) **вітальну**; б) **соціальну**; в) **духовну**. **Вітальна свобода** – здатність живої істоти переміщатися у фізичному просторі, переборювати перешкоди, пристосовуватись до умов зовнішнього середовища. В її основі лежить **воля до життя**. **Соціальна свобода** мислима лише у соціальному середовищі. В її основі лежить **воля до самореалізації**. **Духовна свобода** – це можливість культурної свідомості рухатись у просторі – часі універсума світової культури, в світі пізнавальних, художніх, моральних цінностей. В її основі лежить **воля до духовного вдосконалення**².

Автори підручника «Філософія права» виділяють два типи свободи – **«свободу від»** (негативну свободу) і **«свободу для»** (позитивну свободу). Перша з них виступає як буття, в якому індивід має визначену (соціальними нормами – *В.К.*) свободу вибору ідей і дій без можливості наразитися на обмеження і репресії. «Свобода від» – не самоціль, а умова саморозвитку. Не йти зі світу «в себе», не відсторонюватися, а діяти «із себе», самопороджуючи нові форми, які самі себе виражають. «Свобода для», або позитивна свобода, уможливорює дію відповідно до

¹ Гришук О.В. Людська гідність у праві: філософські проблеми. – С. 136–137.

² Бачинин В.А. Энциклопедия философии и социологии права. – С. 769–770.

власної системи цінностей і власних цілей, звільнивши себе від оков власних упереджень, уявлень та образів. У цьому випадку є підстави говорити, що поведінка людини відповідно до сформованої у її свідомості внутрішньої системи нормативів свободи відповідає досягнутому нею соціально-культурного рівню розвитку¹.

Оскільки людина виступає **в трьох іпостасях** (природній, соціальній і духовній), цілком доречно, стверджує також І.І. Кальної, долучити до них відповідні види свободи: **вітальну, соціальну і духовну**. «**Вітальна** свобода, – пише він, – заявляє про себе як **воля до життя**. Її специфіка полягає в тому, що вона **позанормативна**. Вона сліпа і не виходить за межі природних причинних зв'язків. Але це особливий вид сліпоты, який, схоже, не лише не перешкоджає, а, навпаки, допомагає вирішувати проблеми вітального характеру, не заплутуючись ні в цілях, ні в засобах їхнього досягнення. **Соціальна** свобода є воля до самоствердження в межах конкретного соціального простору, воля до влади і до успіху. На відміну від вітальної свободи, соціальна свобода – **нормативна**, бо передбачає певні обмеження і сприйняття свободи інших людей. Вона є усвідомленою необхідністю. **Духовна** свобода є воля до самоздійснення. Вона **понаднормативна** і зорієнтована на ідеали метафізики, вона передбачає духовний підйом і набуття здатності не лише дивитися, але й бачити. Походженням вітальної свободи людина зобов'язана природі, становленням соціальної свободи – суспільству, формуванням духовної свободи – лише собі»².

¹ Філософія права / за ред. О.Г. Данільяна. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – С. 215–216.

² Кальної І.І. Философия права: учебник / И.И. Кальної. – СПб: Юридический центр Пресс, 2006. – С. 193.

Наведене розуміння свободи дозволило В.П. Малахову виділити чотири її форми:

а) **«свобода для»**, пов'язана з досягненням правової самостійності і не підпорядкованості;

б) **«свобода від»** як вираз належності суб'єкта від тиску обставин і чужої волі, і здатність його до свавілля;

в) **«свобода всупереч»** як самоутвердження особи як правової істоти, єдиною метою якого є возвеличення себе як самоцінності над обставинами і залежностями, а також як вираз опору всьому, що може зменшити цінність людини;

г) **«свобода заради»**, викликана здатністю і прагненням правової істоти та самознехтування, самопожертви¹.

За А.І. Артем'євим, є підстави виділити чотири види свободи: 1) свобода **економічна** (свобода від експлуатації; рівноправні економічні відносини; свобода економічних дій); 2) свобода **політична** (набір громадянських прав, який забезпечує нормальну життєдіяльність людини; справедливий національно-державний устрій; всезагальне виборче право і т.п.); 3) свобода **духовна** (свобода вибору світогляду; свобода вибору віросповідання; свобода вибору ідеології; свобода духовної пропаганди і т.п.); 4) свобода **гносеологічна** (свобода як здатність особи діяти внаслідок пізнання закономірностей природного і соціального світу)².

Свобода суспільства і окремої людини, на думку І.Л. Петрухіна, проявляється у таких сферах: 1) розширення панування над природою і вдосконалення відносин, що виникають у процесі виробництва і розподілу матеріальних благ (**соціально-економічна свобода**);

¹ Малахов В.П. Философия права / В.П. Малахов. – М.: ЮНИТИ, 2007. – С. 129–134.

² Артемьев А.И. Социологическая личность / А.И. Артемьев. – М.: ООО «Арба Т-XXI», 2001. – С. 235.

2) оволодіння законами управління суспільством, регулювання на їх основі відносин між державою, громадськими організаціями і громадянами (**політична свобода**); 3) свободний розвиток науки, мистецтва, культури – духовне збагачення суспільства (**духовна свобода**); 4) утвердження і розвиток моральних цінностей суспільства (**моральна свобода**); 5) введення і розвиток правових дозволів, приписів і заборон (**юридична свобода**)¹.

Із позиції діалектико-матеріалістичного підходу свобода не лише усвідомлена необхідність, але й і дії відповідно до неї. При цьому необхідність розглядається як первинне, а воля і свідомість людини – як вторинне, похідне. Формами ж існування необхідності є об'єктивні закони розвитку природи і суспільства. Як бачимо, тут знайшло своє втілення класичне визначення свободи Б. Спінози, розвинуте Гегелем та Ф. Енгельсом.

Матеріалістичне вирішення проблеми свободи волі відкидає уяву про повну і абсолютну детермінованість учинків людини, про фатальну попередню визначеність людської поведінки, про відсутність будь-якої свободи волі. Це вирішення не приймає також і уяви про абсолютну свободу волі як про самостійну силу, яка ставить людину поза законами реального світу².

У загальних рисах поняття «свобода» в теорії марксизму-ленінізму зводиться саме до того. Базовою для розуміння цього поняття є теза про «базис» і «надбудову». Економічна сфера життя суспільства є «базисом», тоді як всі інші сфери життєдіяльності суспільства були проголошені «надбудовою». Розуміння «базису» виключало

¹ Петрухин И.Л. Свобода личности и уголовно-процессуальное принуждение / И.Л. Петрухин. – М.: Наука, 1985. – С. 8–9.

² Витрук Н.В. Общая теория юридической ответственности / Н.В. Витрук. – М.: РАМ, 2008. – С. 12.

приватну власність. Допускалася в мінімальних межах «особиста власність», що трактувалася загалом як речі першої необхідності. Все інше – це загальнонародна власність. Економіка, таким чином, визначає усі сфери життя людини, функціонуючи за пізнаними людством законами суспільного розвитку. Однак це не означає заперечення свободи і творчої діяльності людини. Людина стає «свобідною», пізнавши закони суспільного розвитку, які визначають межі її соціальної свободи. Свобода, отже, не є повною свободою волі, тобто свавіллям. Свобода людини пов'язувалася нерозривно з вольовим ставленням особи до суспільних цінностей, з інтересами прогресивного розвитку суспільства.

У сучасній філософсько-правовій літературі переважає розуміння свободи через право, права і свободи людини. Так, С.С. Алексєєв наголосив, що право відображає процеси, пов'язані зі становленням системи суб'єктивних прав, що відкривають гарантований простір для особистої активності. Приватне право постає як атрибутивні юридичні форми, **в межах яких** реалізується свобода особистості¹.

Не може бути абсолютної свободи, переконливо наголосили В.Г. Сокурєнко і А.М. Савицька, – вона завжди нормована відповідними соціальними нормами і знаходить свій вияв у правах і обов'язках, які є юридичною мірою свободи, закріпленою в законі. Право, регулюючи поведінку людей, тим самим забезпечує свободу їхньої діяльності. Свобідною є не та діяльність, що за межами права, а та, яка відповідає вимогам правового нормування. Право, встановлюючи межі свободи, намагається найбільш повно виразити її соціальну сутність. Завданням

¹ Алексєєв С.С. Частное право / С.С. Алексєєв. – М.: Статут, 1999. – С. 33.

права не є створення обмежень, а створення оптимальних юридичних можливостей свободи з тим, щоб максимально спрямувати вчинки людей в русло досягнень соціальної свободи¹.

Позицію В.Г. Сокуренка і А.М. Савицької підтримав М.В. Цвік, який, зазначивши органічну єдність свободи кожного зі свободою всіх, підкреслив, що право завжди виступає як відповідна характерові суспільних відносин міра свободи, що має бути легітимована, тобто відображати інтереси і волю суб'єктів суспільних відносин².

Соціальна свобода, за В.А. Бачиніним, також нормативна. Вона передбачає наявність морально-правових обмежень, які регулюють її прояв. Суспільство, держава, мораль, право вимагають, щоб прояви соціальної свободи людей вписувалися в межі наявних вимог соціальної необхідності. Людина, аби бути свободною, має знати ці вимоги, і сповідувати їх. Соціальна свобода може бути значною, якщо вона проявляється в межах, установлених цивілізованими нормами, гуманними правовими принципами. Зовнішня свобода передбачає наявність зовнішніх обмежень у вигляді не лише юридичних законів, але й постійну присутність поряд з суб'єктом свободи множини інших суб'єктів з їх власними правами і свободами. У цивілізованій державі норми, як і інші соціальні норми (В.К.), права адресовані особі як вільному суб'єктові, який, маючи свободу волі, має вибір і може або підкоритися нормі, або ні. Свобода волі розглядається ним як невід'ємний атрибут людини, що зумовлює її здатність виступати в якості першопричини, аутодетермінанти сво-

¹ Сокуренко В.Г. Право. Свобода. Равенство / В.Г. Сокуренко, А.Н. Савицька. – Львов: Выща школа. – 1981. – С. 168.

² Цвік М. Про сучасне праворозуміння / М. Цвік // Вісник Академії правових наук України. – 2007. – № 4 (27). – С. 9.

їх соціальних дій і перш за все моральних поступків. Особа, наділена свободою волі, може здійснювати вибір між добром і злом, легальною і кримінальною поведінкою, приймаючи на себе всю відповідальність за наслідки свого вибору. Це породжує оцінку конкретних діянь особи соціальним оточенням через ланцюжок залежностей: свобода – вибір – відповідальність¹.

Н.А. Бердяев з цього приводу писав, що визначення свободи як вибору є формальним визначенням свободи, це лише один із моментів свободи. Дійсна свобода, обґрунтовано наголошує він, виявляється не тоді, коли людина повинна вибирати, а тоді, коли вона зробила вибір. Звідси походить нове визначення свободи, свободи реальної, яка є творчою внутрішньою енергією людини, за допомогою якої людина творить зовсім нові форми життя, нове життя суспільства і світу. Свобода не припускає причинних пояснень, вона знаходиться поза причинними відносинами, тому що вона є причинною².

На думку Н.А. Бердяєва, свобода є конститутивною ознакою людської сутності. Джерелом свободи є не душа, не тіло людини, а її дух. Дослідник схарактеризував свободу духу – внутрішню, глибинну енергію духу. Розглядаючи свободу як найбільшу людську цінність, він стверджував, що свобода є важким тягарем людини тому, що прийняття нею рішень органічно пов'язане із постійним ризиком та необхідністю особистої відповідальності. Н.А. Бердяєву належить низка влучних афоризмів щодо свободи: «Людина є не лише істотою розумною, але й істотою свободною»; «Людина має бути свободною, не має права бути рабом, бо зобов'язана бути людиною»; «Декларація права людини та

¹ Бачинин В.А. Энциклопедия философии и социология права. – С. 769–770, 773, 776.

² Бердяев Н.А. Царство духа и царство кесаря / Н.А. Бердяев. – М.: Республика, 1995. – С. 325.

громадянина, щоб не бути формальною, повинна бути також і декларацією обов'язків людини та громадянина»; «Свобода є свобода не тільки від панів, але й від рабів»¹.

Свобода, за Б.Н. Чичеріним, – це самовизначення, щодо якого закон є вимогою або примусом. Для розумної істоти його виконання стає обов'язком. У цьому полягає істотна відмінність між природними законами і моральними. Перші є необхідними відношеннями речей, а другі є вимогами, що звернені до розумно-свобідних істот. Високою гідністю розумних істот є те, що вони виконують закони не з примусу, а добровільно. Це, підкреслив він, найвища метафізична міра свободи та моральності. Свобода є самовизначенням, а самовизначення полягає у виборі між різними шляхами. Самовизначення до добра власне тому є виразом свободи, що в ньому міститься можливість протилежного. **Свобода добра є замість свободи зла**².

Б.Н. Чичерін також зауважив прояв свободи людини через приватне право. У ньому людина розуміється як свободна та самостійна особа, яка перебуває у визначених юридичних відносинах з іншими особами³.

¹ Бердяев Н.А. О человеке, его свободе и духовности: избранные труды / Н.А. Бердяев. – М.: Флинта, 1999. – С. 268, 276, 279, 281, 286.

² Чичерин Б.Н. Философия права / Б.Н. Чичерин. – М.: Либрикон, 2011. – С. 176.

³ Чичерин Б.Н. Собственность и государство / Б.Н. Чичерин. – СПб.: Изд-во Русской Христианской Академии, 2005. – С. 172.

5. СТАДІЇ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Розуміння свободи лише в ракурсі певної необхідності призводить до її сприйняття як суто зовнішньої, однієї із функціональних елементів останньої. У цьому контексті (розуміння свободи як технологічної стадії її розвитку) слід виділити одну з перших стадій відповідальності – її усвідомлення перед об'єктивною реальністю. На думку В.Н. Сагатовського, ця стадія відповідальності є, власне, раціональною. «Але чи буде людина, – зазначає дослідник, – відчувати внутрішню відповідальність, якщо її суб'єктивний вибір не пов'язаний із поведінкою, що диктується об'єктивною залежністю від необхідності. Здійснюючи свій вибір, людина, на цій стадії відповідальності, є відповідальною перед собою, свobodно приймає на себе ту чи іншу відповідальність»¹. Другою стадією відповідальності, в цьому випадку, буде відношення душі до Духа, що, своєю чергою, обумовлює і третю стадію відповідальності – творчість нових можливостей. Здійснення свободи вибору безпосередньо залежить від сили відчуття відповідальності перед об'єктивною реальністю. Своєю чергою, залежність здійснення свободи вибору через відношення до буття в цілому (служитиме на благо особисте та суспільне чи призведе до деструкції і світоглядної і правосвідомості) визначатиметься уже кризь

¹ Сагатовский В.Н. Уровни свободы и ответственности: системный синтез / В.Н.Сагатовский [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.sofik-rgi.narod.ru/avtori/sagat_urvn_svobod.htm

призму усвідомлення і переживання людиною присутності в бутті духовних основ. Отже, йдеться про стадію відповідальності перед духовною цілісністю буття (перехід від відповідальності перед собою до відповідальності перед Богом). «Свобода, – зазначає далі В.Н. Сага-товський, – як **вибір і відповідальність** за цей вибір, перед собою, власною душею, реалізовується **на другій стадії** свободи і відповідальності як єдиного цілісного феномену. **Перша стадія** – усвідомлення об'єктивних тенденцій буття і відповідальність перед світом – представляє собою технологію реалізації свободи вибору. **Третя – найвища – стадія**, крізь призму присутності **Духа**, спрямовує вибір і творчість людини на відповідальність перед духовною основою буття в цілому. Тобто особистість, освячена **Духом**, покликана до свободного та відповідального удосконалення світу та людини, об'єктивної і суб'єктивної реальності. Але цей фундаментальний вибір між добром та злом спроможна та зобов'язана здійснити лише сама людина».

Поряд зі стадіями у філософській літературі висловлені думки щодо рівнів соціальної відповідальності. Так, В.В. Томашев розрізняє **чотири рівні відповідальності**: 1) **пізнавальний** рівень як відповідальність за правильне визначення прогресивної об'єктивної необхідності; 2) **аксіологічний** рівень як відповідальність за правильну оцінку наявних можливостей для дій згідно з необхідністю; 3) **інструментально-корегувальний** рівень як відповідальність за правильний вибір засобів і методів реалізації об'єктивної необхідності; 4) **практичний рівень** – відповідальність за результати практичних дій, що реалізують вимоги об'єктивної необхідності. Ця структура, як правильно стверджує В.В. Томашев, дозволяє не тільки зрозуміти зміст цієї категорії, але й вказує на напрям розвитку

відповідальності: від пізнавального рівня до практичного, від пізнання необхідності – до її реалізації¹.

Німецький філософ Мартін Хайдеггер також поділяв стадії відповідальності відповідно до вчинку і зовнішніх обставин. Зокрема він визначив: **генералізованість відповідальності**, тобто людина є відповідальною за наслідки особистих вчинків, або ж тих, з якими вона пов'язала свою діяльність мимоволі чи несвідомо; **особистісність відповідальності** як відповідальність винятково за наслідки особистих дій і вчинків; **диференційованість відповідальності** як відповідальність людини за будь-який передбачуваний наслідок своїх дій і вчинків незалежно від того, свідомо вчинені вони чи ні; **усвідомлення відповідальності** як відповідальність людини, передовсім, за значення, якого вона надає тим зовнішнім обставинам, саме які впливають, тією чи іншою мірою, на наслідки її дій і вчинків; **абсолютність відповідальності**, тобто людина є відповідальною і за наслідки своїх дій та вчинків, і за процес їхнього вчинення незалежно від жодних умови їх розвитку².

До цього ж списку, для прикладу, німецький філософ-ідеаліст, засновник баденської школи неокантіанства, В. Віндельбанд додав ще одну стадію – **самовідповідальність совісті**, метою якої, на його думку, є можливість пізнати себе як особистість. «Самовідповідальність совісті, – пише філософ, – це внутрішній процес покарання чи винагороди. Ці відчуття можна вважати і про-

¹ Томашев В.В. Сущность социальной ответственности и ее место в системе исторического материализма / В.В. Томашев // Проблемы систематизации категорий исторического материализма. – Челябинск, 1980. – С. 108–109.

² Хайдеггер М. Время и бытие / М. Хайдеггер. – М.: Республика, 1993. – С. 213.

тилежними і спільними одночасно. Якщо йдеться про внутрішню моральну винагороду, то це може служити стимулом до виправлення негативних наслідків і самовдосконалення, натомість, коли йдеться про внутрішнє моральне покарання, то це призводить до внутрішнього переорієнтування сутності людини»¹. Зрештою, тут присутнім є стимул до розвитку особистих моральних цінностей і морального саморозвитку загалом.

Для прикладу, В. Сперанський визначив рівні соціальної відповідальності відповідно до життєвої позиції особистості: **на першому (низькому)** рівні життєвої позиції відповідальність особистості виявляється як санкція, а основним мотивом реалізації дій є прагнення уникнути відповідальності; **на другому** рівні спонукальним мотивом є «дотримання норм і правил, прихильність до навколишніх» (наявність цього мотиву свідчить про сформованість відповідальності), на цьому етапі відбувається перехід об'єктивної відповідальності до суб'єктивної; **на третьому** рівні відбувається переростання почуття відповідальності у відповідальність соціальну; **четвертий** рівень характеризується насамперед високорозвинутою професійною відповідальністю, яка реалізується у трудовій діяльності; **п'ятий** рівень дозволяє соціально зрілій особистості чітко займати свідому позицію у трудовій та громадській діяльності². Тобто, наведений розподіл на рівні соціальної відповідальності як риси особистості дозволяє визначити для кожного вікового періоду певний рівень зрілості цієї соціальної властивості і відповідні форми її виявлення. Тому, як зазначає В.І. Тер-

¹ Виндельбанд В. О свободе воли / В. Виндельбанд. – М.: АСТ, 2000. – С. 188.

² Тернопільська В.І. Відповідальність особистості: гуманітарний аспект / В.І. Тернопільська // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – 2004. – №14. – С. 48.

нопільська: «Соціальна зрілість зростаючої особистості розуміється як певний ступінь її розвитку в умовах конкретного соціального середовища. Її зростання сприяє творчому опануванню різними видами культури, а також створює можливість власної участі у різних видах діяльності, щоб найбільш активно приносити користь тим, хто оточує»¹.

Відповідальність як суспільні відносини проходить в часі певні стадії, етапи. На думку С.В. Кондакова, таких етапів є шість: **перший** етап – виникнення об'єктивної потреби певної поведінки особи; **другий** етап – усвідомлення необхідності певної поведінки на рівні побутової і теоретичної свідомості; **третій** етап – усвідомлення необхідності поведінки перетворюється на соціальний імператив, суспільство висуває перед особою політичні, правові, моральні вимоги; **четвертий** етап – усвідомлення особою (соціумом) своєї соціальної відповідальності; **п'ятий** етап – втілення соціальної відповідальності в актах конкретної поведінки; **шостий** етап – суспільна оцінка поведінки особи з позиції її соціальної відповідальності, корекція поведінки особи в інтересах суспільства, а у випадку необхідності – застосування до особи заохочувальних чи каральних заходів, передбачених соціальними нормами².

На основі концепції нормативного регулювання суспільних відносин слід виділити **такі стадії** соціальної відповідальності: а) **виникнення**; б) **реалізація**; в) **припинення**. Відповідальність виникає в момент

¹ Тернопільська В.І. Відповідальність особистості: гуманітарний аспект. – С. 48–49.

² Кондаков С.В. О взаимосвязи правовой и нравственной ответственности / С.В. Кондаков // Вопросы ответственности и наказания в свете решений XXVI съезда КПСС. – Рязань: РВШ МВД СССР, 1982. – С. 37.

учинення особою аморального, суспільно шкідливого чи суспільно небезпечного вчинку. Реалізація відповідальності розпочинається після виявлення факту порушення соціальної норми зі встановлення суб'єкта антисоціального вчинку. Далі на цього суб'єкта здійснюється вплив за допомогою наявних соціальних засобів, який має свою специфіку залежно від виду соціальної відповідальності. Припинення соціальної відповідальності також залежить від її виду. У разі, коли наявний осуд, відповідальність припиняється із закінченням у силу різних причин цього осуду. Громадські, партійні та дисциплінарні стягнення можуть бути зняті достроково або погашені за спливом наявного часу, і з цього моменту припиняється даний вид соціальної відповідальності. Кожний вид юридичної відповідальності також має свою специфіку щодо припинення. Усі види соціальної відповідальності припиняються у разі смерті особи, яка винно порушила приписи соціальної норми чи норм.

6. ПРИНЦИПИ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Враховуючи, що поведінку людини здебільшого трактують у двох аспектах (позитивному та негативному), відповідальність також доцільно трактувати двоаспектно: в (позитивному – перспективному та в негативному – ретроспективному). У першому випадку відповідальність містить схвально-позитивне ставлення людини до особистої поведінки, яке відображає прагнення особи виконати обов'язки та реалізувати свої права якнайефективніше та найшвидше. Фактично тут йдеться про відповідальність за належну реалізацію особистого соціального призначення, за виконання приписів тих чи інших соціальних і правових норм та ін. Отже, в рамках права позитивну (перспективну) відповідальність переважно пов'язують із соціально-правовою активністю у виконанні правових приписів тощо. Відтак, зауважує С.С. Алексєєв, відповідальність у цьому випадку розуміється як усвідомлена та сприйнята особистістю необхідність ініціативного виконання обов'язку, всієї гами накладених на неї обов'язків – політичних, моральних, правових, а, отже, це відповідальність за майбутню поведінку¹. Регулюючи поведінку суб'єктів суспільних відносин, суспільство коректує її стимулюванням соціальної активності (заохочення, нагорода та ін.), і примусом до виконання, а то й покаранням порушника соціальних вимог. У разі негативної (ретроспективної) відповідальності присутньою є відповідальність за вчинене, котра пов'язана пе-

¹ Алексєєв С.С. Теория государства и права / С.С. Алексєєв. – М.: Юристъ, 2004. – С. 345.

редовсім із зовнішнім впливом з боку суспільства, держави. В цьому контексті (власне негативної відповідальності) особливо виокремлюється правова відповідальність, що набуває державно-примусового характеру, оскільки держава, укріплюючи правові норми, визначає правову відповідальність незалежно від бажання правопорушника.

Базові принципи відповідальності на основі ідей Ганса Йонаса викладені у праці «Принцип відповідальності. Досвід етики для технологічної цивілізації»¹.

Філософ трактує відповідальність у двох її іпоста-сях: вертикальний та горизонтальний. В першому випадку розуміється **відповідальність за когось** (поширюється здебільшого на тих осіб, які в силу обставин не здатні до прийняття самостійних рішень). Це відповідальність за навколишнє середовище, за рівень розвитку майбутнього, оскільки воно безпосередньо залежить від теперішніх вчинків і діяльності людини. У другому випадку – **відповідальність за досягнення поставлених цілей, мети** (діалогічний вид відповідальності), або ж словами Г. Йонаса – людина повинна бути. Такого роду відповідальність містить умови, які забезпечують її реалізацію, серед яких: особистість із достатньо розвиненою моральною свідомістю здатною свobodно приймати конкретні рішення і передбачувати наслідки від них; зацікавлення особистості передовсім інтересами інших, передбачаючи готовність жертви собою заради блага інших.

Із-поміж принципів відповідальності, вважає Г. Йонас, слід виокремити такі:

– **інтерес**, який передбачає піклування про наявність відповідальності: «Цілковито людина здатна володіти відповідальністю, відповідно, щодо собі подібних вона зобов'язана її мати»;

¹ Йонас Г. Принцип ответственности. Опыт этики для технологической цивилизации / Г. Йонас. – М.: Айрис-Пресс, 2004. – 480 с.

– **страх** як та категорія, що обмежує ті сфери, на які за жодних умов не повинен поширюватися вплив людини (страх за майбутнє людства, породжений благоговінням перед життям): «складова етики відповідальності, яка полягає у перевазі негативних прогнозів над позитивними». Тобто, якщо наявний щонайменший сумнів щодо певних рішень, учинків, діяльності, то їхнє виконання неодмінно потрібно відкласти;

– **смирення**, передовсім, як вияв готовності сильної, свідомої, різнобічно розвиненої особистості упорядкувати та контролювати внутрішню силу свободи;

– **поміркованість** у прийнятті тих чи інших рішень, адже, на думку філософа, сучасна людина ще не до кінця усвідомила усієї серйозності свого стану (мета поміркованості – збереження життя, і лише майбутнє покоління здатне повноцінно оцінити наслідки теперішньої діяльності)¹.

Можемо ствердити, що виокремлені Г. Йонасом принципи відповідальності певним чином скеровують до максими І. Канта щодо його імперативу відповідальності, лише у своїй інтерпретації: «Дій так, щоб наслідки твоєї діяльності були сумісними з підтриманням справді людського життя на Землі».

Т.М. Скобелева, в контексті моделювання структури соціально відповідальної особистості виділила такі принципи соціальної відповідальності:

– **громадянськість** як комплекс суб'єктивних якостей людини, що проявляються у діяльності та ставленні людини (усвідомлена законослухняність, відданість Батьківщині, захист інтересів своєї держави, відданість загальноприйнятим соціальним нормам і моральним цінностям);

¹ Йонас Г. Принцип ответственности. Опыт этики для технологической цивилизации. – С. 53, 58, 88, 180.

– **патріотизм** як розуміння цінності та унікальності Батьківщини;

– **відповідальність** як категорія, що характеризує особистість під кутом зору виконання вимог суспільства, виражає ступінь участі людини чи соціальних груп і в особистому моральному удосконаленні і в удосконаленні суспільних відносин;

– **відчуття обов'язку** як моральні зобов'язання людини, котрі вона виконує з почуттям совісті;

– **моральність** як особлива сфера суспільної свідомості та вид суспільних відносин, мета яких – сформувати способи нормативного регулювання поведінки і дій людей у суспільстві за допомогою норм, принципів і категорій моралі;

– **духовність** як процес гармонійного розвитку духовних задатків людини;

– **професійна компетентність** як знання, досвід, здобування освіти з відповідної галузі діяльності;

– **творча спрямованість** як схильність до творчої ініціативи;

– **працелюбність** як риса характеру, котра полягає у позитивному ставленні особистості до процесу трудової діяльності, що виражається через активність, ініціативність, добросовісність, дисциплінованість тощо¹.

Узагальнюючи, слід погодитися з тим, що бути соціалізованим – це означає бути відповідальним за все, що відбувається в цьому світі, в бутті в цілому, і в суспільстві зокрема².

Соціальна відповідальність крізь призму перерахованих вище принципів може трактуватися як моральний

¹ Скобелева Т.М. Социальная ответственность – интегральное качество гражданина-патриота / Т.М. Скобелева // Вопросы воспитания. – 2009. – № 10. – С. 53–53.

² Белова О.М. Социальная ответственность как один из аспектов формирования личности. – С. 40.

механізм утримання від негативних наслідків людської діяльності за умови зміни її змісту на користь свободи вибору та відповідальності за нього.

Неважко зауважити, що і Г. Йонас і Т.М. Скобелева вказують на риси відповідальної особистості в плані позитивної (перспективної) соціальної відповідальності, а не на принципи соціальної відповідальності. Поряд з цим, слід зауважити, що спеціальних монографічних досліджень, предметом яких стали б принципи соціальної відповідальності як в плані негативної (ретроспективної), так і в плані позитивної (перспективної) соціальної відповідальності, в українській та зарубіжній філософській, соціологічній та політологічній літературі не виявлено.

Щодо принципів **негативної (ретроспективної)** соціальної відповідальності, то, як видається, її принципами є: 1) принцип нормативності відповідальності; 2) принцип доцільності відповідальності; 3) принцип обґрунтованості підстав відповідальності; 4) принцип невідворотності і своєчасності відповідальності; 5) принцип справедливості відповідальності.

Принцип нормативності соціальної відповідальності. Відповідальність, кожен її вид, має ґрунтуватися на соціальних нормах відповідного виду. Необхідно пам'ятати, що у правовій державі домінантним елементом соціальної (політичної) організації суспільства є право: міжнародне та внутрідержавне, яке, в основному, визначає права і свободи людини. Міжнародне право, як відомо, має пріоритетне значення щодо внутрідержавного права. В плані внутрідержавного права, основним, визначальним, таким, що програмує, є галузеве законодавство, є Основний Закон – Конституція. Отже, інші соціальні норми не повинні суперечити як міжнародному праву, так і внутрідержавному. Водночас, норми права як міжнародного, так і внутрідержавного не можуть су-

перечити нормам цивілізованої загальнолюдської моралі. Тобто, вони мають відображати сучасні загальнолюдські моральні цінності суспільного життя, вистраждані людством упродовж тисячоліть. Вони повинні бути глибоко моральними. Очевидно, що кожний вид соціальної відповідальності в плані принципу нормативності має свої особливості, що не є безпосереднім предметом даної наукової розвідки.

Види, форми нормативного впливу на порушника соціальних норм, як і процедура цього впливу, для кожного виду соціальної відповідальності своя, специфічна. Потрібно звернути увагу, що інколи соціальна відповідальність за порушення соціальних норм носить комплексний характер: моральна і юридична; моральна, юридична, політична; моральна, юридична, політична, релігійна тощо.

Принцип доцільності соціальної відповідальності. Соціальна відповідальність як інститут регуляції суспільних відносин в інтересах його самозбереження, гарантування внутрішньої та зовнішньої безпеки спрямований до свідомості і волі членів суспільства загалом, а також окремих його соціумів з метою унормування відповідно до цих інтересів суспільно значимої поведінки людей. У своєму абсолюті поширення поведінка людей є нормативною, тобто такою, яка відповідає вольовим приписам соціальних норм. Певна поведінка людей є ненормативною, антинормативною. Очевидно, що вчиненню кожного виду порушення соціальних норм кореспондований відповідний вид соціальної відповідальності; кожний з них реалізується у відповідних формах. Принцип доцільності соціальної відповідальності реалізується, в основному, через вибір форми соціальної відповідальності в межах відповідного її виду. Скажімо, кожен вид юридичної відповідальності, як різновид соціальної від-

повідальності, має свою специфіку. Так, наприклад, адміністративні стягнення як форма реалізації адміністративної відповідальності, відповідно до чинного Кодексу про адміністративні правопорушення, можуть бути наступними (ст. 24 КпАП України):

- 1) попередження;
- 2) штраф;
- 3) оплатне вилучення предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення;
- 4) конфіскація: предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення; грошей, одержаних внаслідок вчинення адміністративного правопорушення;
- 5) позбавлення спеціального права, наданого даному громадянину (права керування транспортними засобами, права полювання);
- 5¹) громадські роботи;
- 6) виправні роботи;
- 7) адміністративний арешт.

Доцільність вибору кожного з названих стягнень узалежнена, насамперед, від ступеня суспільної шкідливості вчиненого адміністративного правопорушення та особи, яка його вчинила. Вибір стягнення для члена партії, який порушив вимоги статуту партії, також узалежнений від принципу доцільності. Залежно від тяжкості партійного проступку та особи винного, діапазон партійних стягнень достатньо широкий – від попередження до виключення з членів партії.

Як інший приклад, формами кримінальної відповідальності, про що йдеться в третьому розділі даної праці, можуть бути: 1) осуд; 2) покарання; 3) судимість. Доцільність вибору кожної з них залежить від наявності передбачених законом підстав і умов. Зокрема, від ступеня су-

спільної небезпеки вчиненого злочину та особи, яка його вчинила.

Принцип обґрунтованості підстав соціальної відповідальності. Уже було визначено дві підстави соціальної відповідальності: а) нормативна і б) фактична. Нормативну основу соціальної відповідальності становлять соціальні норми. В цьому плані обґрунтованість соціальної відповідальності проявляється через соціальну зумовленість соціальних норм, а також встановленням відповідності вчиненого особою діяння забороненій, засуджуваній моделі, що міститься в соціальній нормі. Фактичною підставою соціальної відповідальності є вчинення особою діяння, яке заборонене, засуджуване соціальною нормою. Обґрунтованість фактичної підстави проявляється загалом встановленням достовірної інформації про вчинення саме цією особою саме цього діяння, яке служить підставою соціальної відповідальності в даному конкретному випадку. Наявність нормативної та фактичної підстав свідчать про обґрунтованість соціальної відповідальності.

Принцип невідворотності і своєчасності соціальної відповідальності. Невідворотність соціальної відповідальності загалом означає, що кожне порушення приписів соціальних норм має бути виявлене, а особи, які їх вчинили, мають бути притягнені до соціальної відповідальності відповідного виду (видів), залежно від характеру вчиненого діяння та його невідповідності відповідній соціальній нормі (нормам).

Своечасність соціальної відповідальності є запорукою її ефективності, досягнення як стратегічних, так і тактичних цілей суспільного розвитку. Вона має відоме профілактичне значення як загальне, так і спеціальне. Несвоечасна соціальна відповідальність, а тим більше її відсутність, істотно послаблює ресурс нормативності сус-

пільних відносин, розбалансовує усталені механізми соціального контролю, може провадити до анархічності, непрогнозованості, несталості, охлократії, аномії суспільства як цілісної системи.

Принцип справедливості соціальної відповідальності. Справедливість є дуже містким принципом за своєю семантикою. Перш за все справедливою має бути соціальна норма, яка служить нормативною підставою соціальної відповідальності. Це означає, що вона, передусім, повинна переслідувати мету утвердження загальнолюдських цінностей гуманізму, демократії, доброчинності. Поряд з цим, сама процедура притягнення особи, винної у вчиненні порушення соціальної норми, мусить бути справедливою, тобто такою, що не ображає людську гідність. Далі, визначуване чи призначуване стягнення, покарання є лише тоді справедливим, коли воно співвіднесене зі ступенем суспільної шкідливості чи суспільної небезпеки вчиненого діяння і особи, яка його вчинила, а також формою вини. Нарешті, процес виконання визначеного чи призначеного стягнення, чи покарання також має бути справедливим. Одне слово, весь механізм реалізації соціальної відповідальності лише тоді є справедливим, коли не порушуються загальновизнані суспільні моральні засади, природні права і свободи людини, а її наслідком є зміцнення унормованості суспільних відносин, забезпечення їхнього прогресивного розвитку, удосконалення самої людини як соціальної істоти.

Позитивна (перспективна) соціальна відповідальність, як видається, підпорядкована принципам: 1) нормативності відповідальності; 2) обґрунтованості підстав відповідальності; 3) справедливості відповідальності.

ВИСНОВКИ

Підсумовуючи викладене, можна зробити такі висновки.

1. Ознайомлення з філософськими поглядами відомих теологів і спричиняє певну уяву про розуміння ними відповідальності людини. Загалом відповідальність розуміється ними дихотомічно: а) відповідальність перед Богом – божественна відповідальність; б) відповідальність перед людьми – світська, соціальна відповідальність: перед державою, перед суспільством, перед відповідним соціумом (сім'я, родина, спільнота місця проживання, праці тощо), перед окремими людьми. Якщо світської відповідальності можна нерідко уникнути, то божественна відповідальність, відповідальність перед Богом відбувається щодо кожної особи, яка вчинила гріх.

Відповідальність людини генетично пов'язується з її поведінкою. Все, що ми переживаємо, є з волі Божої: винагорода, випробування, кара. Кожному воздається не лише «за ділами його», але й «за ділами» попередніх прямих родичів. Любов Бога до людей безмежна в його благодаті. І винагорода, і випробування, і кара є благодаттю Божою. **Винагорода** як різновид благодаті Божої сприяє зміцненню духа і тіла людини. Винагорода воздається всім, але не однаковою мірою, а пропорційно рівно до справ добрих. При цьому життя, як найвища благодать, дається кожній людині Богом. **Випробування** як благо дається час від часу кожній людині, аби випробувати і зміцнити її віру в Бога, любов до Бога і до ближ-

нього, зміцнити її дух і тіло. Хто успішно пройшов випробування, не піддався на спокуси нечистого, той знову заслуговує на винагороду. А той, хто не зміг протистояти спокусам і вчинив гріх, – заслуговує на кару. **Кара** – не є помстою, розправою з винним. Вона є різновидом благодаті Божої, бо вказує людині шлях істинний – до Бога. Вона є наданням людині можливості осмислити свою поведінку у Світлі святого Письма і подбати про своє самовдосконалення в світлі християнських чеснот, повернутися обличчям до Бога і до людей.

2. Категорії **«порядок»** і **«безлад»** є антиподами, але разом з тим парними категоріями, які перебувають між собою в кореляції – взаємозв'язку, взаємозалежності. Тут можна спостерігати своєрідний прояв на рівні соціуму **двох законів термодинаміки**: кожна складна соціальна структура прагне до самозбереження, зокрема, через упорядкування суспільних відносин, а з другого боку, – кожна складна соціальна структура тяжіє до розпаду, дезінтеграції, зокрема, через розрив унормованих соціальних зв'язків. Як приклад можна навести Римську імперію, Київську Русь, Югославію, Чехословаччину, СРСР. Отже, розширення сфери порядку посилює тенденцію інтеграції соціуму, звужує сферу безладу і навпаки – розширення сфери безладу веде до звуження сфери порядку та до дезінтеграції соціуму. Тут маємо справу зі своєрідним проявом закону єдності і боротьби протиріч. Позитивний результат такої єдності і боротьби протиріч значною мірою залежить від рівня розвитку соціального нормативного комплексу і наявності ефективного соціального механізму забезпечення контролю за додержанням нормативних приписів та невідворотності відповідальності за їх порушення. З появою філософії трактування відповідальності набуває індивідуального виміру. В Античну добу чітко виокремлюється позиція щодо індивіду-

альної відповідальності. Зокрема, йдеться про відповідальність особи за власні вчинки з акцентуацією на відповідальності громадянина перед державою та держави перед громадянином.

У добу Середньовіччя поняття відповідальності осмислюється крізь призму геоцентризму. Це – відповідальність за порушення Божих заповідей та людських законів, санкціонованих Богом. В епоху Відродження та Просвітництва акцентується узгодження відповідальності зі свободою людини, взаємній відповідальності держави і громадян та відповідальності, підставою якої є порушення закону, а підґрунтям – право власного вибору. У гуманістичній філософії наголошується на індивідуальній відповідальності за порушення закону та відповідальності у контексті проблематики узгодження свободи кожного зі свободою всіх, особистісного устремління до щастя з устремлінням до щастя інших людей.

Соціальна відповідальність – це соціально-нормативне явище, що являє собою добровільне та свідоме виконання і дотримання суб'єктами суспільних відносин, приписів, соціальних норм, а у випадку їх порушення – застосування до порушника заходів впливу, передбачених цими нормами. Соціальна відповідальність особи є невід'ємним елементом кожного суспільного механізму. В суто індивідуальному плані відповідальність є ознакою соціалізованості особи.

3. Соціальна відповідальність є випробуванням інструментом регулювання суспільних відносин. Вона прагне до мети упорядкування, гармонізації, програмування суспільних відносин і забезпечення їхнього прогресивного, поступального і стабільного розвитку. Вона має випрацьовану поколіннями впродовж багатьох століть нормативну основу – цілісну, динамічну систему соціальних норм, яка, з одного боку, є вагомим

соціальним здобутком, свідченням цивілізованості суспільства, а, з іншого, – засобом, який забезпечує життєздатність суспільства, упорядкованість, сталість, контрольованість і прогнозованість розвитку суспільних відносин, що є основою прогресивного розвитку суспільства. Соціальні норми через свої функції набули якостей системоутворювального чинника щодо суспільства.

Соціальні норми як правила суспільних відносин є за своєю суттю еталонами, моделями суспільно корисної та суспільно прийнятної поведінки людини, полем її потенційної соціальної свободи. З іншого боку, вони є за своїм змістом уречевленням, утіленням домінантних інтересів суспільства, що виникли на тлі гармонійного узгодження інтересів як індивідуальних, так і інтересів окремих суспільних спільнот. За своєю суттю вони відображають сформовані на рівні суспільства, держави, інших суспільних суб'єктів веління щодо поведінки людини в суспільному середовищі. Ці веління мають двоякий характер: з одного боку, вони спрямовані проти антисоціальної поведінки людини, а з іншого – стимулюють, заохочують людину до просоціальної, суспільно корисної, суспільно прийнятної поведінки.

Характерною рисою соціальних норм є те, що вони, окрім норм права, наявні як у додержавному суспільстві, так і в державно-організованому. Система цих норм в обох названих періодах розвитку суспільства є різною. Однак неодмінною рисою є їхня взаємодія і взаємовплив при відносній автономності, специфічності кожної з них. У своєму гармонійному поєднанні вони утворюють **нормативне поле** суспільного механізму регулювання поведінки людей. Відповідно до способу впливу на порушника приписів соціальних норм розрізняють такі види соціальної відповідальності: моральна відповідальність;

релігійна відповідальність; політична відповідальність; дисциплінарна відповідальність членів політичних партій, громадських організацій, корпоративних об'єктів; юридична відповідальність.

У філософській, соціологічній, політологічній та юридичній літературі досить поширеним є концепт, згідно із яким кожний вид соціальної відповідальності реалізується в двох проявах: добровільному (позитивному, перспективному) та примусовому (негативному, ретроспективному). Перший з цих проявів базується на переконанні, усвідомленні, а другий – на примусовому впливі на порушника приписів соціальних норм. Тобто, відповідальність розглядається як двоєдине, дихотомічне соціальне явище. Разом з тим, кожний вид відповідальності прагне єдиної мети – унормування, гармонізація суспільних відносин у цивілізованому руслі та забезпечення їхнього стабільного прогресивного розвитку.

Між позитивною (перспективною) та негативною (ретроспективною) соціальною відповідальністю проявляється кореляційна залежність: розширення сфери позитивної (перспективної) соціальної відповідальності веде до звуження сфери негативної (ретроспективної) соціальної відповідальності і навпаки – розширення сфери негативної (ретроспективної) соціальної відповідальності веде до звуження сфери позитивної (перспективної) соціальної відповідальності.

4. Соціальна відповідальність має дві підстави: а) фактичну і б) нормативну. **Фактичною підставою негативної (ретроспективної) соціальної відповідальності** в широкому розумінні цього слова є вчинення суб'єктом суспільних відносин діяння, яке суперечить соціальній нормі або нормам, а в разі порушення юридичної норми або норм – наявність у такому діянні складу правопорушення.

Фактичною підставою позитивної (перспективної) соціальної відповідальності є нормативне діяння суб'єкта суспільних відносин, іншими словами – наявність в його діянні відповідного складу нормативного вчинку.

Нормативною підставою як негативної (ретроспективної), так і позитивної (перспективної) соціальної відповідальності є **система соціальних норм**, що функціонують у даному суспільстві.

5. На основі концепції нормативного регулювання суспільних відносин, слід виділити такі стадії соціальної відповідальності: а) виникнення; б) реалізація; в) припинення. Відповідальність виникає в момент вчинення особою аморального, суспільно шкідливого чи суспільно небезпечного вчинку. Реалізація відповідальності розпочинається зі встановлення суб'єкта антисоціального вчинку. Далі на цього суб'єкта здійснюється вплив за допомогою наявних соціальних засобів, який має свою специфіку залежно від виду соціальної відповідальності. Припинення соціальної відповідальності також залежить від її виду. У тому разі, коли наявний осуд, відповідальність припиняється із закінченням в силу різних причин цього осуду. Громадські, партійні та дисциплінарні стягнення можуть бути зняті достроково або погашені за спливом часу і з цього моменту припиняється цей вид соціальної відповідальності. Кожний вид юридичної відповідальності також має свою специфіку в плані припинення.

Всі види соціальної відповідальності припиняються у разі смерті особи, яка винно порушила приписи соціальної норми чи норм.

6. Соціальна відповідальність є родовим поняттям, яке містить у собі вихідні характеристики, «**генетичний код**» кожного виду відповідальності. У філо-

софській, соціологічній та політологічній науці не вироблено єдиного, загальновизнаного розуміння критеріїв класифікації і видів соціальної відповідальності. Як видається, найбільш доцільно класифікувати соціальну відповідальність на види за двома критеріями: а) за видами соціальних норм; 2) за сутнісним змістом відповідальності. Соціальна відповідальність залежно від видів соціальних норм, може бути класифікована на такі види: 1) моральна; 2) релігійна; 3) дисциплінарна; 4) політична; 5) правова. Найчастіше соціальна відповідальність буває комбінованою: моральною і дисциплінарною; моральною і політичною; моральною і правовою; моральною, політичною і правовою т.п. **За своїм сутнісним змістом** вона має два види, прояви, аспекти: 1) позитивний і 2) негативний, відповідальність за минуле і відповідальність за теперішнє і майбутнє. Під **позитивною** (перспективною) соціальною відповідальністю треба розуміти добровільне і свідоме використання, виконання, дотримання суб'єктами суспільних відносин приписів соціальних норм. Під **негативною** (ретроспективною) соціальною відповідальністю слід розуміти застосування до порушника соціальних норм заходів впливу, передбачених цими нормами.

7. У філософії поняття відповідальності зазвичай розглядається в нерозривному зв'язку із категоріями розуму, свободи, свободи волі, свободи совісті, свободи прийняття рішень, свободи дій. Розуміння поняття відповідальності в класичній філософії максимально узалежене від поняття свободи волі, яка розглядається як онтологічна основа відповідальності. Відповідальність при цьому є закономірним проявом свободи волі, але не єдиним. Вона – наслідок безвідповідальної поведінки суб'єкта суспільних відносин, тоді як

відповідальна поведінка суб'єкта не породжує такого наслідку.

Соціальна відповідальність також нерозривно пов'язана з філософськими категоріями «необхідність» і «свобода волі». Власне співвідношення категорій «свобода» і «необхідність» служить методологічною основою, підґрунтям вироблення категорії «соціальна відповідальність». **Соціальну відповідальність** можна розглядати як необхідне обмеження свободи волі кожного, волею суспільства, держави, інших суб'єктів нормотворчості для спрямування соціальної активності і пасивності кожного у певне русло, визначені рамки. Свобода людини в цьому контексті є пізнання нею нормативної необхідності. Пізнаючи свободу, людина пізнає її межі.

8. Між обсягом соціальної відповідальності і обсягом соціальної свободи наявна діалектична кореляційна залежність. Соціальна відповідальність є зворотною стороною соціальної свободи. Чим більше соціальної свободи, тим більше соціальної відповідальності. Свобода волі людини детермінує відповідальність, а відповідальність визначає нормативні межі свободи. Соціальна відповідальність має свою суб'єктивну передумову – свободу волі людини, скеровану її розумом. Відповідальність є вагомим чинником, засобом соціалізації індивіда.

9. Свобода волі людини – це можливість вибору нею відповідного рішення, вчинку, поведінки та прагнення до його реалізації, а відповідальність – це оцінка вибору і наслідків цього рішення, вчинку, поведінки через призму соціальних норм. Образно висловлюючись, соціальна відповідальність є платою за соціальну свободу.

Свобода волі як потенційна можливість містить у собі **опосередковані розумом** три інтелектуально-вольові характеристики: 1) свободу бажання; 2) свободу

вибору; 3) свободу дій, які завжди, в кожній конкретній ситуації, реалізуються через домінантну мету людини. **Факторами** індивідуального психофізичного характеру, які можуть визначати раціональність і нормативність свободи волі, є: а) усвідомлення людиною небезпеки суспільного осуду і (або) застосування санкцій соціальних норм; б) усвідомлення нею свого суспільного обов'язку; в) совість людини як її внутрішній орієнтир, стабілізатор, здатність унормовувати свою поведінку через призму загальнолюдських цінностей, гармонійно поєднуючи свої інтереси з інтересами суспільства, держави, інших людей.

Вольовий акт поведінки людини, отже, завжди пов'язаний із процесом її **розумової діяльності** та оцінки кожної ситуації буття, доцільності тої чи іншої можливої чи неможливої форми, виду поведінки. Кінцевим наслідком цього інтелектуального процесу є вибір домінуючого варіанту поведінки, який узгоджений з **інтелектуальними установками** її особистості. Зрозуміло, що при цьому враховуються зовнішні чинники впливу на вибір форми, виду поведінки людини через призму її буденних та перспективних інтересів і потреб. **Інтелектуальні установки** людини є закономірним результатом відповідного рівня її соціалізації. Вони є **стержнем совісті і сили волі людини** як до **просоціальної**, так і **антисоціальної** її поведінки.

10. У філософській науці розрізняють «свободу від» – свободу від зовнішнього примусу та «свободу в собі» – волю у прийнятті власних моделей поведінки (дія, бездіяльність) та їхньої реалізації. Соціальні норми – мірило, масштаб свободи людини. Свобода людини є вільною від зовнішнього примусу в межах соціальних норм. Вихід за ці межі детермінує застосування примусу – від морального осуду до застосування кримінального

покарання, залежно від форми цього виходу, його суспільної шкідливості чи суспільної небезпеки. **Потенційна загроза** такого примусу сприяє **унормуванню** людиною своєї поведінки.

«Свобода волі» людини і необхідність опосередковуються такою якісно-спеціальною, особистісною рисою людини, як **совість**. Загалом совість розглядається філософами як невід'ємна позитивна властивість соціалізованого індивіда, показник його гідності. Совість є передумовою, онтологічною основою як позитивної (перспективної), так і негативної (ретроспективної) соціальної відповідальності. **Совість** визначається як інтелектуально-вольова здатність індивіда приймати рішення і діяти через призму категорій добра і зла, гуманності і негуманності, необхідності поваги до гідності інших індивідів, урахування інтересів відповідного соціуму і суспільства в цілому.

Совість – індикатор, визначник, регулятор позитивного чи негативного вольового рішення людини в умовах конкретної «необхідності» чи «необхідностей», а тому різносуб'єктивна, неоднакового рівня у різних осіб. У разі, коли совість людини через розум панує над свободою її волі, вірогідність вибору нею позитивного варіанту поведінки в нормативному соціальному полі через **позитивну силу** волі є найбільшою. При відсутності панування совісті людини через розум над свободою її волі, найбільш вірогідним є вибір особою (через **негативну силу волі**) антисоціального варіанту поведінки в позанормативному полі. Отже, «свобода волі» органічно узалежнена від «свободи совісті» в широкому розумінні цього слова.

Волю в наукових джерелах визначають як здатність людини, як властивість її мозку усвідомлювати і здійснювати на ґрунті інтелектуальних установок цілес-

прямовані вчинки, цілеспрямовану діяльність, виходячи з необхідності, що детермінована об'єктивними і суб'єктивними чинниками.

Воля людини, отже, у різних життєвих ситуаціях, за її якісним наповненням, може бути **«доброю»** або **«злою»** як два її духовних полюси. По-перше, воля як прагнення до дії реалізується через суспільно корисну або суспільно прийнятну поведінку, по-друге, – через суспільно шкідливу або через суспільно небезпечну поведінку, тобто через ненормативну поведінку.

Завжди, коли людина порушує приписи соціальних норм, «спрацьовують» інші соціальні фактори, які детермінують таку її антисоціальну поведінку, які виявилися в даних умовах домінантними, а не загроза морального осуду, застосування стягнення і покарання. Свобода волі не причина антисоціальної поведінки людини. Вона лише «діапазон» можливої, відповідної до соціальних норм, поведінки людини. Відтак, **по-перше**, розрізняючи нормативну і ненормативну поведінку людини, різновидом її визнаємо протиправну поведінку людини. Звідси, логічно, **по-друге**, вважати, що не менш важливим для забезпечення ефективності суспільного нормативного комплексу **є дослідження закономірностей нормативної, і в тому числі правомірної поведінки людини**, поряд з дослідженням ненормативної, і в тому числі протиправної поведінки. Зазначимо при цьому, що сфера, обсяг нормативної поведінки людини є репрезентаційним фактором у механізмі регулювання її суспільно значимої поведінки. Уточнення сфери, обсягу **нормативної поведінки людини** можливе на основі нових наукових досліджень закономірностей її функціонування. **По-третє, гармонійне врахування закономірностей нормативної і ненормативної поведінки людини** дозво-

лить вийти за якісно новий рівень унормування розуміння механізму суспільних відносин засобами соціальних норм і функціонування суспільного механізму забезпечення нормативної поведінки людини.

Суспільний нормативний комплекс і механізм його застосування мають забезпечити єдність суспільних установок людей щодо меж свободи, балансу, гармонізації, еквівалентності свободи всіх людей загалом на регулятивному рівні і кожного зокрема на нормозастосовному рівні.

11. Людина має бути розумово, інтелектуально здатною до усвідомлення приписів соціальних норм та застосовуваних щодо неї, у випадку їхнього порушення, заходів соціальної відповідальності, що забезпечуватиме відповідний корекційний вплив на її свідомість і відповідно моделюватиме її поведінку в соціально бажаному руслі. Тобто, соціальна відповідальність може застосовуватися лише щодо людини, винної у вчиненні певного діяння.

Фізичної здатності людини до усвідомлення своїх діянь, усвідомлення застосовуваних щодо неї заходів соціальної відповідальності недостатньо для забезпечення **просоціальної** поведінки людини. Визначальне значення мають **два фактори формування соціально відповідальної поведінки людини**: а) наявність заснованих на загальнолюдських цінностях системи соціальних норм; б) наявність демократично зорієнтованого, дієвого соціального механізму контролю, здатного забезпечити встановлення фактів порушення приписів соціальних норм і притягнення винних до відповідного виду соціальної відповідальності.

На вибір рамок відповідальної поведінки впливає усвідомлення свободи. За ступенем реалізованості виокремлюємо два види свободи: а) **нормативну** свободу і

б) **фактичну** свободу. Реалізація **нормативної свободи** людини не повинна порушувати нормативної свободи інших людей, гармонійно з нею поєднуватися. Тому свобода передбачає самоствердження людини через її поведінку, поєднане із самообмеженнями, що випливають із соціальних норм, які є мірою свободи.

Фактична свобода людини – це наявна в реальному бутті свобода людини, забезпечена відповідним рівнем розвитку суспільства. Філософське розуміння свободи зводиться, до її трактування як сукупності реальних суспільних можливостей для задоволення людиною своїх інтересів і потреб. Абсолютна свобода в суспільстві неможлива, як і недопустиме свавілля.

12. **Свобода і свавілля** розглядаються в науці як парні категорії, два антиподи. Сутнісна цінність свободи людини в умовах суспільного буття не може бути зведена до вседозволеності і свавілля. Унормована суспільним нормативним комплексом свобода людини є надійним засобом охорони і примноження соціальних цінностей, передумовою прогресивного розвитку суспільства, служить інструментом формування людської особистості на ґрунті загальнолюдських цінностей гуманності, справедливості, демократичності, порядності, доброти, добродійності. Лише на цьому тлі можливе формування у людини почуття власної гідності, відповідальності за день сьогоднішній і за майбутнє як члена соціуму, що є базовим складником формування цивілізованого громадянського суспільства. Тому важливе значення має якість спільного нормативного концепту. Мається на увазі його **відповідність загальнолюдським цінностям**.

13. **Свобода як суспільна цінність** – багатогранне поняття. Тому не випадково її розуміння було і є предметом багатьох наук: філософії, історії політичної та право-

вої думки, соціології, психології, теорії права, філософії права та інших наук. Очевидно, що найбільш всеосяжне, адекватне розуміння свободи як соціальної і правової категорії можливе лише на ґрунті досягнень у цьому плані всіх наук і, передусім, філософії як науки, що виконує методологічну функцію щодо всіх наук, які вивчають суспільні явища.

14. Соціальна свобода та соціальна відповідальність узалежнені від особистої розумової здатності людини, яка визначається її індивідуальною чуттєвістю, здоровим глуздом, розумом і совістю. Категорія «совість», як уже зазначалося, є важливою методологічною підвалиною, підґрунтям для визначення категорій «соціальна свобода», «соціальна відповідальність».

Із найдавніших часів **розум** розглядається філософами чи не як найважливіша психофізична людська якість, а **розум і воля** – дві **антропологічні основи** поведінки людини, а отже, і складові суб'єктивної підстави соціальної відповідальності. Водночас, **розум і воля** є тими чинниками, які задіяні у формуванні соціальних норм і тим самим є **антропологічними основами** об'єктивної підстави для соціальної відповідальності.

Особистісна розумова здатність людини, забезпечуючи значною мірою автономію свободи її волі, зумовлює можливість оптимального вибору варіанту своєї поведінки; уміння і прагнення не здійснювати антисоціальних вчинків, а у випадку їх учинення – проявити позитивну соціальну поведінку; можливість моделювати свою і чужу поведінку, оцінювати свою поведінку крізь призму минулого, теперішнього і майбутнього; новаторська активність її у суспільно корисному плані як творця буття. Людина, маючи **силу і волю**, не завжди спроможна забезпечити їхнє органічне поєднання – **силу волі**. **Сила емоцій людини** буває нерідко сильнішою за її силу волі,

силу розуму, що закономірно призводить до порушення приписів соціальних норм. Зрештою автономія свободи волі людини залежить, як відомо, не лише від суб'єктивних, але й від об'єктивних, зовнішніх факторів суспільної реальності.

15. Соціальна відповідальність і соціальна безпека нерозривно пов'язані між собою. Соціальна відповідальність є гарантом соціальної безпеки загалом і особистої безпеки людини зокрема, засобом підтримання і зміцнення соціальної злагоди, цілісності суспільства, держави. Соціальна безпека, відтак, об'єктивно потребує надійного механізму забезпечення соціальної відповідальності.

16. Попри наявність досліджень соціальної відповідальності, все ж таки у вивченні цього поняття залишається чимало прогалин щодо його видів, принципів і стадій реалізації, соціальних механізмів, за допомогою яких суспільство домагається відповідної поведінки від суб'єктів суспільних відносин. Зумовлюється це, передовсім, складністю структури загальної проблематики соціальної відповідальності, оскільки існує чимало видів людської діяльності, чимало способів забезпечення суб'єктно-об'єктних відносин тощо. Поряд з тим, мають місце й економічні, демографічні, психологічні, політичні та інші фактори, які впливають на формування соціальної відповідальності. Зрештою сама відповідальність, тією чи іншою мірою, пов'язана з системою відносин людини та суспільства, міститься в усіх без винятку формах особистісної, суспільної і правової свідомості.

17. Соціальна відповідальність здійснюється в часі і просторі, в цих же параметрах вона і розвивається, вдосконалюється. На основі концепції нормативного регулювання суспільних відносин, виділяємо такі ста-

дії соціальної відповідальності: а) виникнення; б) реалізація; в) припинення.

18. Відповідальність виникає в момент вчинення особою протиправного вчинку. Реалізація відповідальності розпочинається після виявлення факту порушення соціальної норми з встановлення суб'єкта антисоціального вчинку. Далі до цього суб'єкта застосовується нормативний вплив, який має свою специфіку залежно від виду соціальної відповідальності. Часто такий вплив має комбінований характер, оскільки нерідко одночасно порушуються, наприклад, норми моралі і норми права; норми моралі, норми права та норми громадської організації тощо. Припинення соціальної відповідальності також узалежене від її виду. Усі види соціальної відповідальності припиняються у разі смерті особи, яка винно порушила приписи соціальної норми чи норм.

19. До числа **принципів негативної (ретроспективної)** соціальної відповідальності віднесені: 1) принцип нормативності відповідальності; 2) принцип доцільності відповідальності; 3) принцип обґрунтованості підстав відповідальності; 4) принцип невідворотності і своєчасності відповідальності; 5) принцип справедливості відповідальності.

Принципами **позитивної (перспективної)** соціальної відповідальності є: 1) принцип нормативності відповідальності; 2) принцип обґрунтованості підстав відповідальності; 3) принцип справедливості відповідальності.

20. Запорукою ефективності соціальної відповідальності є забезпечення урівноваженої, гармонійної кореляції прав і обов'язків людини в суспільному нормативному комплексі. Втілення такої моделі прав і обов'язків у реальне суспільне буття сприяє формуванню людини не лише як споживача природних і су-

спільних благ, але і як дбайливого їх господаря, цілеспрямованого творця та охоронця суспільних благ як матеріальних, так і духовних. У цьому, в основному, полягає цінність формування на основі єдності прав і обов'язків у людей позитивної соціальної відповідальності.

21. Соціальна відповідальність має дихотомічний характер, що означає не лише взаємне сумління, відповідальне ставлення суб'єктів суспільних відносин до своєї суспільно значимої поведінки, але й відповідальність держави перед суспільством і людиною. Отже, соціальна відповідальність суб'єктів суспільних відносин і держави має бути взаємною. Гармонійне поєднання названих аспектів соціальної відповідальності є запорукою розбудови суверенної і незалежної, демократичної, соціальної і правової держави в Україні. Відповідальність є яскравим проявом суспільної рис людини.

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Грищук Віктор Климович
доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України

СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

Навчальний посібник

Редактор
Н.Ю. Шайнога

Комп'ютерна верстка
Г.І. Пастушок

Друк
А.М. Ходачок

Здано до набору 31.10.2011 р. Підписано до друку 10.04.2012 р.
Формат 60×84/16. Папір офсетний. Умовн. друк арк. 8,83.
Тираж 100 прим. Зам. № 194-11.

Львівський державний університет внутрішніх справ
Україна, 79007, м. Львів, вул. Городоцька, 26.

Свідцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.

Серія ДК № 2541 від 26 червня 2006 р.